

- 3.2.1: Kwetsbaarheid van het bodemarchief
- 3.2.2: Processen met negatieve effecten
- 3.2.3: Processen met (overwegend) positieve effecten
- 3.2.4: Aanbevelingen
- 3.3: Methoden en technieken
- 3.4.1: Onderzoeksvragen en prioriteiten
- 3.4.2: Aanbevelingen
- 3.4: Chronologie
- 3.4.1: Stand van kennis
- 3.4.2: Aanbevelingen
- 3.4: Chronologie
- 3.4.1: Stand van kennis
- 3.4.2: Onderzoeksvragen en prioriteiten
- 3.4.3: Aanbevelingen
- 3.5: Lokale en bovenlokale gemeenschappen
- 3.5.1: Bewoningspatronen in Zuid-Nederland
- 3.5.2: Nederzettingen in hun ruimtelijke, landschappelijke, sociale en chronologische context
- 3.5.3: Woonplaatsen
- 3.5.4: Grafvelden
- 3.5.5: Cultusplaatsen
- 3.5.6: Versterkingen
- 3.5.7: Deposities en schatvondsten
- 3.6: Productie, distributie en consumptie van mobilia
- 3.6.1: Stand van kennis
- 3.6.2: Onderzoeksvragen en prioriteiten
- 3.6.3: Aanbevelingen
- 3.7: Productie, distributie en consumptie van voedsel en grondstoffen
- 3.7.1: Stand van kennis
- 3.7.2: Onderzoeksthema's
- 3.7.3: Aanbevelingen
- 3.8: Archeologische monumentenzorg en de staat van het bodemarchief
- 3.8.1: De staat van het bodemarchief in Zuid-Nederland
- 3.8.2: Toekomstperspectief en trends in de erfgoedontwikkeling
- 3.8.3: Prioriteiten bij bescherming en instandhouding
- 3.8.4: Inventarisatie, prospectie en waardering
- 3.8.5: Niet-gepubliceerd onderzoek

Literatuur

van de eerder geformuleerde onderzoeksgebieden echter zeer ongelijk. Tot slot van deze inleiding: een onderzoeksagenda benoemt niet alleen dat wat er nog opgegraven moet worden, maar vooral wat nog onderzocht moet worden. Het gaat er dus ook om, om aan te geven wat er nog moet worden beschreven en gecatalogiseerd (uitwerken) en wat nog geïnterpreteerd moet worden.

1.2: Onderzoeksgeschiedenis

1.2.1: De periode voor 1947 – incidenteel onderzoek

Systematisch, professioneel archeologisch onderzoek van de Middeleeuwen en vroegmoderne tijd is in Zuid-Nederland pas na de Tweede Wereldoorlog uitgevoerd. Keerpunt daarbij is de oprichting in 1947 van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). In de periode daarvoor vond professioneel onderzoek incidenteel plaats door het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden (RMO). Daarnaast werden opgravingen verricht door amateurs, plaatselijke musea en het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, de voorganger van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ). Voorzover bekend werd in Zuid-Nederland geen onderzoek naar (post)middeleeuwse objecten verricht door het Biologisch-Archeologisch Instituut (BAI) van de Universiteit van Groningen en – tijdens de Tweede Wereldoorlog – door het Rijksbureau voor de Archeologie.

In Limburg richtte de vroege archeologiebeoefening zich vooral op de Romeinse periode.² Als eerste opgraving van een middeleeuwse vindplaats kan genoemd worden het onderzoek door Rijksarchivaris Habets van de vermeende Karolingische palts bij Meerssen in de jaren tachtig van de 19e eeuw.³ De directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, Kalf, deed in de eerste decennia van de 20e eeuw opgravingen in de Sint-Servaaskerk in Maastricht.⁴ Holwerda, directeur van het RMO, meende in 1930 bij Asselt, een plaats die met een in de *Annales Fuldenses* genoemd Vikingenkamp geassocieerd wordt, een Karolingische *curtis* ontdekt te hebben.⁵ Op initiatief van een plaatselijke historische vereniging voerden amateurs in de jaren '30 van de twintigste eeuw de eerste opgravingen uit bij kasteel Valkenburg.⁶ Beckers, huisarts en collectioneur, documenteerde in dezelfde tijd samen met zijn zoon Merovingische grafvelden bij Obbicht, Stein⁷ In Brunssum, waar in de 19e eeuw pottenbakkersafval en mogelijk ook ovens gevonden waren, werd op instigatie van Houppermans, conservator van een museum in Kerkrade in 1942 de eerste pottenbakkersoven door Renaud, toen nog verbonden aan het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, opgegraven.⁸

In Noord-Brabant deed zich een soortgelijke ontwikkeling voor. In 's-Hertogenbosch bijvoorbeeld legde de lokale onderzoeker Mosmans tussen 1890 en 1950 bij sloop- en grondwerkzaamheden allerlei gegevens vast.⁹ Vermeldingswaard is ook het werk van Hermans, die in zijn boek Noordbrabants Oudheden onder meer een reeks vondsten uit de Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd beschrijft.¹⁰

1.2.2: De periode van 1947 tot ca. 1980 - noodonderzoek

Na de Tweede Wereldoorlog lag het zwaartepunt eerst op het onderzoek van door de oorlog beschadigde gebouwen, in het bijzonder kerken en kastelen langs de Maas.¹¹ Deze waren in de laatste oorlogswinter slachtoffer geworden van gevechtshandelingen en doelbewuste vernieling.¹² Onder leiding van Glazema, de latere directeur van de in 1947 opgerichte ROB, werd een groot

² Jamar 1986.

³ Habets 1888.

⁴ Kalf 1916.

⁵ Holwerda 1930.

⁶ Schurgers et al. 1979.

⁷ Beckers & Beckers 1940.

⁸ Renaud 1955.

⁹ Janssen 1983, 15.

¹⁰ Hermans 1865

¹¹ Stoepker 1988b, 1990.

¹² Rijswijk 1946.

aantal kerken opgegraven, waarbij onder latere gebouwen resten van stenen voorgangers werden ontdekt.¹³ In enkele gevallen waren er sporen van houten kerkgebouwen. De opgravingsdocumentatie is summier en de vondsten zijn vaak niet meer aanwezig. De datering is globaal. De houtbouw wordt meestal in de 8e tot 10e eeuw gedateerd. De oudste steenbouwfase doorgaans in de 11e of 12e eeuw, maar het is zeker niet uitgesloten dat sommige van de opgegraven stenen kerken ouder zijn.¹⁴ In latere decennia werd het kerkarcheologisch onderzoek - door vooral Halbertsma - op kleinere schaal, meestal in het kader van restauraties, voortgezet.¹⁵ Een andere categorie gebouwen, kastelen, werd vanuit de ROB door Renaud onderzocht.¹⁶ Omdat de verwoesting vaak niet volledig was, kon het archeologisch onderzoek gecombineerd worden met bouwhistorisch onderzoek. Renaud betrok hierbij studenten en medewerkers van de Technische Hogeschool Delft (nu Universiteit Delft), waar hij een leerstoel binnen de faculteit Bouwkunde bekleedde. Ook deed hij veel opgravingen met de Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis (NJBG). Kastelen werden in het kader van een NJBG-zomerkamp opgegraven. Het was voor sommige jonge vrijwilligers de opstap naar een professionele carrière in de archeologie of aanverwante discipline.

Anders dan bij kerken werd bij kastelen veel mobilia gevonden, meestal in de gracht, maar soms ook in stratigrafisch verband, zoals in de brandlagen van het kasteel Valkenburg. Op naam van Renaud staan dan ook diverse publicaties over de materiële cultuur, in het bijzonder over aardewerk.¹⁷ Het belangrijkste aardewerkonderzoek uit de vroege naoorlogse periode in Zuid-Nederland is echter verricht door een technisch specialist van de ROB, Bruijn, die tussen 1959 en 1964 in Brunssum en Schinveld - later ook in Nieuwenhagen - pottenbakkersovens en afvalhopen op systematische wijze onderzocht. Hij classificeerde het daar vervaardigde aardewerk in zeven productiefasen, daterend van de 11e tot en met de 14e eeuw.¹⁸ Problematisch voor verder onderzoek is dat er nauwelijks documentatie van zijn onderzoek bewaard is.¹⁹

Een andere technisch specialist van de ROB, Ypey, richtte zich vooral op metaalvondsten, zoals vroegmiddeleeuwse zwaarden en gordelgarnituren. Deze kwamen niet alleen uit grafvelden te voorschijn, maar werden ook, vooral in de jaren '60 en '70, uit de Maas opgebaggerd.²⁰ Ypey werkte onder andere mee aan de opgraving van het grafveld in de Pandhof van de Sint Servaas in 1953-1954. In het legendarische fotoboekje 'Kunst en schoonheid uit de vroege middeleeuwen' publiceerde hij samen met Bruijn en Glazema een aantal vondsten uit de Pandhof.²¹ Door de vroegtijdige dood van Ypey is het van een volledige publicatie niet gekomen. Dit eerste grote onderzoek in Maastricht kreeg in 1969-1970 een vervolg in de opgraving van het vroegmiddeleeuwse grafveld op het Vrijthof, eveneens door de ROB, nu onder leiding van Bloemers.²² Ook in Noord-Brabant vond grafveldonderzoek plaats. Belangrijk zijn daar in het eerste deel van de naoorlogse periode de opgravingen van de grafvelden te Alphen en Meerveldhoven door de ROB en dat te Hoogeloon-Broekeneind door het BAI te Groningen.²³ Middeleeuws nederzettingsonderzoek vond voor het einde van de jaren '70 in Zuid-Nederland nauwelijks plaats. Beckers maakt gewag van door hem waargenomen hutkommen bij de aanleg van het Julianakanaal. Van Es publiceerde in 1973 enkele hutkommen uit Cuijk en Grubbenvorst.²⁴ In Noord-Brabant verrichtte pater Wiro Heesters in Sint Oedenrode en Olland in de eerste helft van de jaren '70 de eerste opgravingen van boerenerven uit de Volle Middeleeuwen in Zuid-Nederland.²⁵

¹³ Glazema 1948.

¹⁴ Jacobsen *et al.* 1993; Kubach & Verbeek 1976, 1989; Oswald *et al.* 1990; Vermunt 1993.

¹⁵ Bijv. Halbertsma 1953; 1974; 1975; Ypey 1954.

¹⁶ Bijv. Renaud 1949, 1952, 1957-1958a, 1989.

¹⁷ Renaud 1957-1958a, 1957-1958b.

¹⁸ Bruijn 1959, 1960-1961, 1962-1963, 1964, 1965, 1968.

¹⁹ De Grooth & Stoepker 1997.

²⁰ Willems & Ypey 1985.

²¹ Ypey *et al.* 1955; Verwers 1986.

²² Bloemers 1971-1972.

²³ Glasbergen 1955. Verwers 1973, 1977, 1978, 1987.

²⁴ Van Es 1973.

²⁵ Heesters 1973, 1974, 1976.

1.2.3: De periode van ca. 1980 tot 1998 - stadskernen, nederzettingen en de opkomst van vraaggestuurd onderzoek

Omstreeks 1980 was er een belangrijk keerpunt in de geschiedenis van de Zuid-Nederlandse middeleeuwse archeologie. Het onderzoek van kerken viel grotendeels weg. Onderzoeksubjecten boden zich nauwelijks nog aan. Alleen in Maastricht (Sint Servaas) vond in de tweede helft van de jaren '80 nog een groot onderzoek plaats, uitgevoerd onder leiding van de gemeentelijk archeoloog Panhuysen.²⁶ Enkele kleinere kerkopgravingen werden door de ROB en door stadsarcheologische diensten verricht.²⁷ Voor zover mogelijk werden ook de bij de kerk behorende begravingen fysisch-antropologisch onderzocht.²⁸

Opgravingen van kastelen en grafvelden werden voortgezet, maar ook dit aantal was relatief klein. In combinatie met bouwhistorisch onderzoek werd kasteelonderzoek uitgevoerd door de Universiteit Delft (onder ROB-opgravingsverantwoordelijkheid).²⁹ In Tilburg en Eindhoven werd kasteelonderzoek in een stadarcheologische context uitgevoerd.³⁰ In Dongen werd in verschillende campagnes onderzoek verricht door amateurs, de gemeentelijke archeoloog van Tilburg en de ROB.³¹

Bij het kastelenonderzoek kreeg de materiele cultuur van de tot dan toe onderbelichte vroegmoderne tijd meer en meer aandacht. Publicaties werden vaak in samenwerking met historici geschreven waardoor de archeologische bevindingen in een historische context geplaatst konden worden, zoals bij Gemert, Eindhoven en Helmond.³² In Limburg kreeg de belangstelling voor kastelen een impuls door de activiteiten van de Limburgse Kastelenstichting en een tentoonstelling met bijbehorende publicatie van het Limburgs Museum in Venlo.³³ In het grafveldonderzoek bleef de studie naar grafvormen en grafinventaris centraal staan. Daarnaast was er een groeiende aandacht voor sociaal-culturele vraagstellingen en voor het fysisch-antropologische onderzoek van skeletresten uit de grafvelden. Het merendeel van de onderzochte begravingen dateert uit de Merovingische periode.³⁴ Zeldzaam zijn grafvelden uit de 5e en 6e eeuw, waar naast inhumaties ook crematiegraven voorkomen. De locatie Gennep-West is een van de weinige voorbeelden hiervan.³⁵ Incidenteel werden ook jongere begraafplaatsen onderzocht, zoals de al genoemde begraafplaatsen bij kerken.

Onderzoek van plantaardig en dierlijk materiaal nam in deze periode toe.³⁶ Noord-Brabant is zelfs een van de meest intensief onderzochte gebieden van Nederland op het gebied van de archeozoölogie.³⁷

De grootste verandering sinds de late jaren '70 en de jaren '80 was het opkomen van grootschalig onderzoek van middeleeuwse nederzettingen. Eerst in de stadskernen, later ook in het landelijk gebied. Tot dusver hadden deze onderzoeksubjecten weinig aandacht gekregen in Zuid-Nederland. Niet zozeer omdat daarvoor bij archeologen het inzicht ontbrak, maar omdat er zich nog weinig mogelijkheden hadden voorgedaan en omdat de archeologische infrastructuur ontoereikend was.

Het stadskernonderzoek kreeg na een lobby van de ROB bij plaatselijke bestuurders een impuls door het aanstellen van gemeentelijke archeologen. In 1978 en daarop volgende jaren werden in Maastricht, 's-Hertogenbosch, Tilburg, Breda, Eindhoven, Helmond, Sittard, Venlo en Bergen op Zoom gemeentelijke archeologen aangesteld.³⁸ De grote druk op het bodemarchief tengevolge

²⁶ Panhuysen 1991

²⁷ Janssen 1983 (kerk van Engelen); Stoepker 1988a; Arts 1998; Stoepker in voorbereiding.

²⁸ Panhuysen 2005.

²⁹ Bijv. Viersen 1990.

³⁰ Stoepker 1986; Arts 1992.

³¹ Koopmanschap 2005.

³² Thelen 2001; Janssen 2001; Janssen 2004; Arts 1992; Arts *et. al.* 2001; Aarts 2001.

³³ Janssen & Hupperetz 1996.

³⁴ Bijv. Wagner 1991; Dijkman 2003; Verwers 1996.

³⁵ Hiddink & Seijnen 1998.

³⁶ Bijv. Lauwerier *et al.* 1996.

³⁷ Lauwerier 2002.

³⁸ In deze rij kan ook nog Heerlen genoemd worden. De gemeentelijk archeoloog was hier echter primair conservator van het Thermenmuseum. Later is de opgravingsbevoegdheid van de gemeente Heerlen ingetrokken.

van stadsvernieuwing, de bewustwording van de grote culturele waarde van dat bodemarchief en het besef dat deze problematiek niet door een rijksdienst adequaat behartigd kon worden, waren de oorzaken van deze ontwikkeling. Onderzoek door amateurs, dat ontoereikend was om de erosie van het stedelijk bodemarchief het hoofd te bieden, had in veel plaatsen de geesten rijp gemaakt voor professioneel onderzoek.³⁹ In Maastricht had de opgraving op het Vrijthof de kentering gebracht. Andere plaatsen stelden beleidsambtenaren archeologie aan of gemeentelijke archeologische commissies. In de gemeente Gennep⁴⁰ en later ook in Roermond⁴¹ en Venlo⁴² leidde dit tot systematisch archeologisch onderzoek en uiteindelijk, zoals in Venlo, tot de aanstelling van een gemeentelijk archeoloog.

In sommige steden werd vanuit een expliciete vraagstelling gewerkt⁴³. In Maastricht waar het onderzoek een sterke vroegmiddeleeuwse component heeft, stond - zeker in de beginperiode - de vraag naar de continuïteit tussen de Romeinse tijd en de Middeleeuwen centraal.⁴⁴ In 's-Hertogenbosch werd al in de jaren '70 door Janssen het concept van de 'archeologie van de stad' ontwikkeld, waarbij het verschijnsel stad als ruimtelijk en sociaal-cultureel fenomeen en het stadswordingsproces onderwerp van onderzoek is.⁴⁵ Elders ging het meer om het combineren van geschreven bronnen met archeologische gegevens om daardoor de stadsgeschiedenis vollediger te kunnen schrijven. In Tilburg was het archeologisch onderzoek voor het gemeentebestuur een bewust gekozen bijdrage aan het herstel van de cultuurhistorische identiteit van de stad. De opgraving van het kasteel van de Heren van Tilburg moest de door economische malaise getroffen textielstad een deel van zijn verleden terug geven.⁴⁶

In alle genoemde steden - met uitzondering van Tilburg, waar de functie van gemeentelijk archeoloog in 1984 na afronding van het onderzoek van het kasteel van Tilburg weer is opgeheven - is het onderzoek in de afgelopen jaren geïntensiveerd. Zij het dat sinds 1998 ('het begin van het Maltatijdperk') de positie van de gemeentelijk archeoloog soms verschoven is van zelfstandig opgraver naar opdrachtgever aan of kwaliteitstoetsers van opgravingsfirma's. Hoewel de stadsarcheologie geworteld is in het onderzoek van historische binnensteden, heeft het onderzoek in Zuid-Nederland zich nooit hiertoe beperkt. Door de gemeentelijke archeologen, tot wier ambtelijk werkgebied meestal ook perifere of in recente tijd geannexeerde woonkernen horen, is vanouds onderzoek verricht in dorpskernen en het stedelijk buitengebied. In 's-Hertogenbosch is o.a. onderzoek verricht in Engelen.⁴⁷ In Breda in het uitbreidingsgebied Breda-West.⁴⁸ Vanuit Tilburg werd gewerkt in Dongen, Berkel-Enschot, Diessen en Hilvarenbeek en vanuit Eindhoven is buurgemeente Helmond en een aanzienlijk deel van de regio onderzocht.⁴⁹

Grootschalig nederzettingsonderzoek in het landelijk gebied van Zuid-Nederland begon in Noord-Brabant in het begin van de jaren '80. Een onderzoeksprogramma van de UVA en de VU (het 'Kempenproject') met Theuws als leider van de middeleeuwse component van het project reageerde adequaat op de ontginning van het Brabantse platteland ten behoeve van woningbouw en industrie.⁵⁰ Diverse nederzettingen in oostelijk Brabant (Dommelen, Geldrop, Bladel-Centrum, Bladel Kriekeschoor, Hulsel) werden onderzocht en dit leidde tot meer kennis van de ontwikkeling van huisplattegronden en tot nieuwe inzichten op het gebied van de nederzettingdynamiek. In het kader van dit onderzoek werden ook voor het eerst akkers en akkerdekken als archeologisch te onderzoeken verschijnselen beschouwd in plaats van te verwijderen bovengrond. Het onderzoek kreeg een theoretische onderbouwing, hetgeen als vernieuwend kan worden

³⁹ Bijv. in Sittard: Roebroek 1982.

⁴⁰ Mars 1991; Schotten 1993; Reuselaars 1993.

⁴¹ Schotten 1994a.

⁴² Schotten 1992, 1994b, 1995, 2000.

⁴³ Zie hiervoor ook NOaA-hoofdstuk 24 'De stad in de Middeleeuwen en vroegmoderne tijd'

⁴⁴ Bakels & Dijkman 2000; Dijkman 1993, 1999; Panhuysen 1984, 1986; Panhuysen & Leupen 1990; Panhuysen & De La Haye 2002; Sablerolles *et al.* 1997; Theuws 2001, 2005.

⁴⁵ Janssen 1983, 15.

⁴⁶ Stoeper 1986.

⁴⁷ Janssen 1983.

⁴⁸ Koot & Berkvens 2004.

⁴⁹ Arts 2000; Wijdeven & Arts 1999, Arts *et al.* 2001.

⁵⁰ Verhoeven & Theuws 1989,

beschouwd.⁵¹ Deze aanpak was een breuk met eerdere praktijken zoals de ad hoc keuze van de op te graven objecten, de vergrote nauwkeurigheid van onderzoek, en de keuze voor nieuwe objecten zoals dorpskernen. Binnen die projecten was ook geen sprake meer van onderzoek van losse objecten, zoals in de voorafgaande periode. Er was nog wel onderzoek van nederzettingen, kastelen, kerken, en andere landschapselementen, maar in relatie tot elkaar.

In het kader van het Kempenproject werd ook dorpskernarcheologie uitgevoerd, met name in Bergeijk en Dommelen. Het doel was het onderzoeken van de middeleeuwse wortels van de huidige dorpen in relatie tot nederzettingen als die op de Kerkackers te Dommelen, die buiten de huidige dorpen gelegen waren. Tot dan overheerste de opvatting dat er onder de esdekken geen nederzettingen konden liggen. Beex beschouwde de in het begin van de jaren '70 bij de opgraving van het urnenveld Sint-Oedenrode-Everse akkers aangetroffen sporen van een nederzetting uit de Volle Middeleeuwen aanvankelijk als recente verstoringsen.⁵² Brabantse historici en historisch-geografen hadden de overtuiging dat de vroege nederzettingen onder de huidige dorpen en gehuchten lagen en dat de kerken geïsoleerd tussen deze in stonden.⁵³ De hypothese dat dit onjuist was en dat bij de kerken nederzettingen moesten liggen, lag ten grondslag aan de opgraving te Dommelen en deze aanname bleek juist.⁵⁴ Onderzoek in het centrum van Bergeijk bevestigde dit beeld. Hier bleek, net als te Dommelen, dat oudere modellen omtrent de nederzettingsoontwikkeling in oostelijk Noord-Brabant onjuist waren. In Bergeijk was van een vroegmiddeleeuwse oorsprong geen sprake.⁵⁵ Het onderzoek van de diverse nederzettingen mondde uit in sitepublicaties en in samenvattende benaderingen en regiostudies.⁵⁶ Het leidde tot een toenemende interactie tussen archeologen en historici en tot een aantal regionaal-historische en historisch-geografische studies.⁵⁷

In Limburg kwam het rurale nederzettingsonderzoek later en meer beperkt van de grond. In Haagsittard (ten oosten van Sittard) werd in 1990 een nederzetting opgegraven, waar de bewoning begon in de IJzertijd en Romeinse tijd en vervolgd werd van de 7e eeuw tot en met de 16e eeuw.⁵⁸ In Gennep kreeg het laat- en postmiddeleeuwse stadskernonderzoek in 1989-1991 een tegenhanger in de opgraving van een 5e-eeuwse nederzetting in het buitengebied.⁵⁹ Vanaf 1994 vond onder esdekken bij Weert en Nederweert grootschalig onderzoek plaats door de VU.⁶⁰ In Venray leidden de aanleg van de Rijksweg 73-Zuid in 1994 en de bouw van een woonwijk in 1996 tot de opgraving van een nederzettingcomplex, dat tot de Vroege Middeleeuwen terug gaat en dat tot de 12e eeuw bewoond is geweest.⁶¹ Twee kleine nederzettingen uit de 11e, respectievelijk 12e eeuw werden in Blerick en Grubbenvorst gevonden.⁶² In twee grote publicaties van Renes over het Limburgse cultuurlandschap worden archeologische en historische gegevens geplaatst in een historisch-geografische context.⁶³ Nederzettingshistorische en cultuurlandschappelijke overzichten van Limburg in Euregionale context werden in het Europa-jaar 1992 door Fehn en Burggraaff en Panhuysen gepubliceerd.⁶⁴

⁵¹ Slofstra et al. 1982. Zie verder § 1.4.

⁵² Mondelinge mededeling van G. Beex aan F. Theuws tijdens de uitwerking door laatstgenoemde van de middeleeuwse resten van Sint-Oedenrode-Everse akkers..

⁵³ Kakebeeke 1968; Kakebeeke 1971a; Kakebeeke 1971b; Kakebeeke 1977...

⁵⁴ Van Regteren Altena & Theuws 1981.

⁵⁵ Theuws 1985; zie ook Theuws 1989.

⁵⁶ Onder andere: Theuws, Verhoeven & Van Regteren Altena 1988; Theuws 1988; Van Dierendonck 1989; Bazelmans & Theuws 1990; Roymans & Theuws 1993; Schabbink 1996.

⁵⁷ Theuws & Bijsterveld 1991, Leenders 1996; Hoppenbrouwers 2000-2001; Bijsterveld 1989; 2000-2001; Van Asseldonk 2003; De Bont 1992, 1993; Renes 1985.

⁵⁸ Stoepker 1992.

⁵⁹ Heidinga & Offenbergh 1992.

⁶⁰ Dijkstra 1996; 1998; Hiddink 2005a; 2005b; Roymans, Tol & Hiddink 1998; Tol & van der Mark 1995.

⁶¹ Proos 1997; Schotten in voorbereiding; Spanjer 1997; Stoepker 1997; Stoepker 2000.

⁶² Schotten 1990, 1992.

⁶³ Renes 1988, 1999.

⁶⁴ Fehn & Burggraaff 1992; Panhuysen 1992a.

Een bijzondere vorm van nederzettingsonderzoek is dat van kloosters. Een klooster is een nederzetting met een specifieke religieuze functie. Binnen de bebouwde kom van het dorp Susteren is een klooster opgegraven dat uit het begin van de 8e eeuw dateert.⁶⁵ Het klooster is opgeheven in 1790, maar pas in de jaren '50 van de 20e eeuw zijn de laatste muurresten gesloopt. Duizend jaar intensieve bewoning op een klein oppervlak (5000 m²) heeft tot een wirwar van duizenden grondsporen en diverse stenen structuren geleid.⁶⁶ In stedelijke context zijn o.a. in 's-Hertogenbosch, Breda en Helmond laatmiddeleeuwse kloosterstichtingen onderzocht.⁶⁷ Tot het kloostercomplex kunnen ook - zij het dat ze ruimtelijk gescheiden zijn van de centrale vestiging - uithoven gerekend worden. Ook deze zijn object van onderzoek geweest.⁶⁸

Het onderzoek naar de materiële cultuur verdween na 1980 enigszins in de schaduw van het nederzettingsonderzoek, maar stond desondanks niet stil. Het stadskern- en rurale nederzettingsonderzoek leidde tot een toename van niet alleen anorganisch (vooral aardewerk en metaal), maar ook van organisch materiaal. De bestudering van het organische materiaal leidde tot een toename van de kennis over de voeding en voedsel economie.⁶⁹ Van het mobiele materiaal vormde keramiek de grootste categorie. Het aardewerk werd bestudeerd vanuit verschillende invalshoeken: typochronologie, verspreiding en herkomst.⁷⁰ De invloed van de nederzettingshiërarchie op de consumptie van aardewerk werd in mindere mate bekeken. Materiaal uit beerputten verschaftte een bijdrage aan de chronologie van het laat- en postmiddeleeuws aardewerk.⁷¹ Overzichten van materiaalcategorieën werden gemaakt door Verhoeven en Groeneweg.⁷² Mars publiceerde een 18e-eeuwse pottenbakkersoven uit Gennep en classificeerde het daaruit afkomstige aardewerk binnen de Nederrijnse traditie.⁷³ Op beperkte schaal vond materiaaltechnologisch onderzoek plaats, door Brongers en Janssen en De Paepe.⁷⁴ Carmiggelt en Van den Eynde schonken aandacht aan een andere keramische categorie en publiceerden een tabakspijpenoven uit Breda.⁷⁵ Organische artefacten uit o.a. Den Bosch, Eindhoven en Maastricht werden respectievelijk door Janssen, De Jong, Dijkman en Eryvynck gepubliceerd.⁷⁶

1.2.4: De periode na 1998 - het 'Maltatijdperk'

Een volgend keerpunt kwam in 1998. Hoewel al geruime tijd daarvoor opgravingen grotendeels of geheel extern gefinancierd werden⁷⁷, werd het doorberekenen van de kosten van het onderzoek aan de verstoorder vanaf dat jaar regel, ook al ontbrak daarvoor, ondanks de ratificatie van het 'Verdrag van Malta' tot september 2007 het wettelijk kader. Niet alle opgravingen waren daarom te financieren, maar over de gehele linie kwam er, vergeleken met de periode daarvoor, een grote toename van het aantal opgravingsbudgetten. De tweede verandering is dat na 1998 niet alleen maar overheden, maar ook opgravingsfirma's opgravingen zijn gaan verrichten. Het nederzettingsonderzoek werd zowel in Brabant als Limburg geïntensiveerd. Relatief grote opgravingen in het buitengebied zijn uitgevoerd in Swalmen⁷⁸, Sittard⁷⁹, Bakel⁸⁰, Uden⁸¹,

⁶⁵ Ook in de IJzertijd en Romeinse tijd werd het kloosterterrein bewoond, maar er is geen continuïteit gebleken tussen de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen.

⁶⁶ Stoepker 1992b, 1993, 1997a.

⁶⁷ Janssen 1983. Carmiggelt, De Roode & Sanders 1995; Van der Sanden 1981.

⁶⁸ Janssen 1983

⁶⁹ Pals 1988; Van Haaster 1997, 2003; Van Beurden 2002a, 2002b; De Jong 2001a, 2001b. Zie ook §3.7.

⁷⁰ Verhoeven 1993. Zie ook §3.6.

⁷¹ Hupperetz 1994; Hupperetz & Nijhof 1995; Janssen & Nijhof 1999.

⁷² Verhoeven 1998; 2003; Groeneweg 1992.

⁷³ Mars 1991.

⁷⁴ Brongers 1983; Janssen & De Paepe 1976.

⁷⁵ Carmiggelt & Van den Eynde 1993.

⁷⁶ Janssen 1983; De Jong 1992; Dijkman & Ervinck 1998.

⁷⁷ Bij voorbeeld bij het onderzoek van de Rijksweg-73 Noord tussen 1988 - 1994.

⁷⁸ Gerrets & Williams in druk.

⁷⁹ Tol & Schabbbink 2004.

⁸⁰ Arnoldussen 2003, 2006.

⁸¹ Hoof & Jansen 2002.

Herpen⁸², Lieshout⁸³, Breda-West⁸⁴, Alphen⁸⁵, Nederweert⁸⁶, Someren⁸⁷ en Eersel⁸⁸ De opgravingen te Alphen en Breda-West leverden ook bewoningsporen op uit de 5e eeuw. Nog niet gepubliceerd is de opgraving bij Holtum, die een nederzetting uit omstreeks 400, dus op de grens van Romeinse tijd en Middeleeuwen, aan het licht bracht.⁸⁹

De meeste 'Malta-opgravingen' zijn echter kleinschalig van aard en beperken zich tot inventariserend onderzoek.⁹⁰ Behalve stadskernen krijgen nu ook dorpskernen steeds meer aandacht. Gravend onderzoek daarnaar is uitgevoerd in onder andere Vessem⁹¹, Etten-Leur⁹², Bergeijk⁹³, Geldrop⁹⁴ en Sint-Oedenrode.⁹⁵ Over andere plaatsen zijn bureaustudies, soms aangevuld met booronderzoek, verschenen. Tegelijkertijd met de verdere ontwikkeling van het dorpskernonderzoek begon ook het onderzoek van rurale woonplaatsen uit de Late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Ook van deze werd aangenomen dat ze vrijwel altijd op de plaats van de huidige woonkernen gelegen waren. Dat bleek echter niet altijd het geval te zijn. De laatste jaren zijn verschillende boerenerven ontdekt op plaatsen waar die niet vermoed werden, zoals te Geldrop en te Beek en Donk.⁹⁶ Eenvoudige boerenhoeven bleken bovendien een onverwacht rijke materiële cultuur te hebben, zoals de hoeve te Geldrop waar glas uit Frankrijk, veel steengoed, een fragment van een harnas en een ijzeren kandelaar werden aangetroffen.

Een enkele keer is een kasteel⁹⁷ of een kerk onderwerp van Malta-onderzoek.⁹⁸ Onder de steden waar geen gemeentelijk archeoloog resideert, springt Roermond er uit als plaats waar veel onderzoek in de stadskern plaatsvindt.⁹⁹ In 2002 begon in Eindhoven de verkenning naar de toepassing van DNA-onderzoek bij het onderzoek van de laatmiddeleeuwse begraafplaats van de Catharinakerk. In 2005 en 2006 is hier een grootschalige opgraving uitgevoerd, waarbij de overblijfselen van ongeveer 800 individuen zijn bemonsterd op DNA. Aan de hand van DNA zal onder meer getracht worden verwantschapsrelaties en de geografische herkomst van de hier begraven mensen te bepalen. Het DNA wordt eveneens onderzocht met een medische vraagstelling, onder meer in verband met de geschiedenis van ziekten en het ontstaan van resistenties daartegen.¹⁰⁰

Grootschalig archeologisch onderzoek vond plaats in het kader van de Hogesnelheidslijn-Zuid¹⁰¹ en binnen de Maaswerken en de Via Limburg.¹⁰² Het Maaswerken/Via Limburg-project heeft een landschapsarcheologische vraagstelling en richt zich niet specifiek op de Middeleeuwen; binnen de deelgebieden komen echter diverse middeleeuwse objecten voor.¹⁰³ Ruim 2200 hectare is

⁸² Ball & Jansen 2002.

⁸³ Hiddink 2005.

⁸⁴ Koot & Berkvens 2004.

⁸⁵ De Koning 2005.

⁸⁶ Hiddink 2005b.

⁸⁷ Schabbink 1999.

⁸⁸ Nog niet gepubliceerd.

⁸⁹ Er is een niet gepubliceerd evaluatierapport van het veldwerk o.l.v. R. Hoegen. Het inventariserend onderzoek is gepubliceerd door Polman 2001.

⁹⁰ De Baere & Mientjes 2006.

⁹¹ Lascaris 2005.

⁹² Dijkstra 2001.

⁹³ Parlevliet & Flamman 2003.

⁹⁴ Van Laarhoven 2001.

⁹⁵ Van Genabeek in voorbereiding.

⁹⁶ Flamman, Schabbink & Theuws 2001; Huijbers 2006.

⁹⁷ Bijv. Stein: Dijkstra 2000.

⁹⁸ Bijv. Escharen: Van Genabeek 2002.

⁹⁹ Bijv. Tichelman 2005b.

¹⁰⁰ Arts *et al.* 2005.

¹⁰¹ Kranendonk *et al.* 2006.

¹⁰² De Maaswerken is een project van Rijkswaterstaat dat zich tussen Grave en Maastricht langs de Maas afspeelt. Het Via Limburg-project behelst –als vervolg op de aanleg van de Rijksweg 73-Noord tussen Boxmeer en Venlo- de aanleg van de Rijksweg 73-Zuid tussen Venlo en Maasbracht, alsmede de Rijksweg 74 bij Venlo en twee provinciale wegen bij Roermond.

¹⁰³ Stoepker *et al.* 2004; Stoepker & Peeters 2005.

voor dit project geïnventariseerd, waarna diverse locaties voor verder onderzoek geselecteerd zijn. In het kader van de Via Limburg is o.a. een 11e- en 12e-eeuwse nederzetting te Swalmen onderzocht, een postmiddeleeuwse schans en enkele *moated sites*.¹⁰⁴ Het inventariserend onderzoek in de Maaswerken heeft o.a. geleid tot de vondst van 5e-eeuwse tot en met 7e-eeuwse begravingen bij Borgharen¹⁰⁵ en tot de ontdekking van vondsten, bewoning en perifere activiteiten, zoals vroegmiddeleeuwse ijzerverwerking, in diverse gebieden langs en in de Maas.¹⁰⁶ Het archeologische onderzoek is in enkele gebieden gecombineerd met historisch-geografisch onderzoek.¹⁰⁷

Inventarisaties van zeer grote gebieden zijn ook voor andere planologische ontwikkelingen uitgevoerd, zoals in het gebied ten westen en noordwesten van Venlo.¹⁰⁸ Ook hier is een niet te verwaarlozen middeleeuwse component aanwezig.

Een recente ontwikkeling is de vervaardiging van beleidsadvieskaarten van stedelijke gebieden, zoals in Sittard-Geleen.¹⁰⁹ Deze geven een grondslag voor de archeologische monumentenzorg en eventueel onderzoek.

1.3: Evaluatie

Wanneer de balans van de afgelopen halve eeuw wordt opgemaakt, kan geconcludeerd worden dat er veel vooruitgang is geboekt, maar dat het onderzoek in veel opzichten ook tekortkomingen vertoont. Veel (potentieel) waardevolle locaties zijn verloren gegaan of ontoereikend onderzocht. Het wel uitgevoerde onderzoek was in de regel gericht op puntlocaties zonder samenhang met de landschappelijke omgeving. Veel opgravingen zijn niet of onvoldoende uitgewerkt en gepubliceerd, omdat daarvoor tijd, geld en mensen ontbraken. De groei van het aantal opgravingen was het gevolg van de in de jaren '60 toegenomen bedreiging van het bodemarchief als gevolg van bouwactiviteiten, ruilverkavelingen en andere ingrepen, waartegen de archeologie in het politieke klimaat van die jaren nauwelijks maatregelen kon nemen. Er was geen of een te beperkte inbedding van archeologisch waardevolle terreinen en activiteiten in planologische processen. Behoud in situ was voor het Malta-tijdperk een nauwelijks bespreekbare optie. De keuze van de onderzoekslocaties was tot ver in de jaren '90 vaak *ad hoc* en werd vooral door externe factoren bepaald.

Impliciet werden wel prioriteiten gesteld, maar keuzes op grond van een expliciete waarderings- en selectiesystematiek, zoals die door de ROB in de jaren '90 was ontwikkeld, werden vóór het Maltatijdperk niet gemaakt. In de beginperiode werden vooral 'kunsthistorische' selectiecriteria gehanteerd (kerken met veronachtzaming van hun directe omgeving, van kastelen alleen de hoofdgebouwen). De begrijpelijke keus voor het opgraven van vindplaatsen met een hoge spoordichtheid heeft geleid tot te weinig aandacht voor *off-site* patronen, perifere activiteiten en de landschappelijke context. Postmiddeleeuwse archeologie werd ondergewaardeerd in vergelijking met oudere perioden.

Niet alleen in Zuid-Nederland was de middeleeuwse archeologie bij de ontwikkeling en toepassing van methoden en technieken te traditioneel van aard. Natuurwetenschappelijk onderzoek kwam in de middeleeuwse archeologie later van de grond dan in de prehistorische archeologie. Ook de inzet van metaaldetectors was in de tijd dat deze apparaten al beschikbaar waren, nog geen regel, evenmin als het zeven van vondstcomplexen.

Onderzoek vanuit een van te voren gedefinieerde wetenschappelijke vraagstelling, zoals dat gebeurde in het stadsarcheologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch, in het Kempenproject van de UVA en de VU, het Maaswerken/Via Limburg-project van de ROB, de micro-regioprojecten van

¹⁰⁴ Gerrets & Williams in druk.

¹⁰⁵ Van de Graaf & Kramer 2005a; Dijkman 2003.

¹⁰⁶ Stoepker 2006; Van de Graaf & Kramer 2005a; 2005b; Tichelman 2004; 2005a; Verhoeven & Schutte 2004; De Winter 2004.

¹⁰⁷ De Bont & Haring 1999; De Bont & Maas 2003a, 2003b.

¹⁰⁸ Van Dijk 2004, 2005.

¹⁰⁹ Van Waveren *et al.* 2004.

wordt groepsidentiteit vooral door wederzijdse beïnvloeding gedefinieerd. Er is bijvoorbeeld een nauwe samenhang tussen aristocratische, religieuze, rurale en later ook stedelijke architectuur.

2.5: Materiële cultuur

2.5.1: Materiële cultuur in relatie tot productie, distributie en consumptie

Bestudering van de materiële cultuur is noodzakelijk voor de kennis over het sociale en economische leven en voor het inzicht in de mechanismen en betekenissen van productie, distributie, vraag en consumptie.

Tot dusver heeft de studie van materiële cultuur zich vooral gericht op de productie van mobilia en op hun functionele, technologische en typonologische kenmerken. Naar de ruimtelijke context van de productieplaatsen is nauwelijks onderzoek gedaan. In Zuid-Limburg onderzocht Bruijn de afvalhopen en de pottenbakkersovens¹⁵¹, maar de directe omgeving van de ovens bleef buiten beschouwing, wat gezien de mogelijkheden van die tijd ook niet anders kon.¹⁵² Over de 18e-eeuwse pottenbakkersnijverheid in Gennep zijn in dit opzicht meer gegevens voorhanden. Van de rurale, non-agrarische productie is door archeologen vooral de pottenbakkersindustrie bestudeerd. Zaken als ijzerwinning en ijzerverwerking hebben minder aandacht gehad. Bij historici is vooral de agrarische productie onderwerp van studie geweest. Dit is wellicht een gevolg van het feit dat de geschreven bronnen vooral aan deze categorie aandacht schenken. Toch bestaat de indruk dat de grote welvaart op het platteland in de Late Middeleeuwen vooral op de non-agrarische productie is gebaseerd.¹⁵³

Een basisvoorwaarde voor een studie van productie en distributie vormen goed geanalyseerde vondstcontexten. Als de basis stevig is, kunnen beelden van regio's worden gebouwd, die weer het begin vormen van macro-regionale studies. Een belangrijke voorwaarde voor kwalitatief goede basisstudies van alle materiële cultuur is een goed referentiekader. Complexen moeten op een wijze worden uitgewerkt dat vergelijkingen mogelijk zijn. Het opstellen van een Nationale Referentiecollectie (NRC) zal daar een hulpmiddel bij zijn.¹⁵⁴ Zolang deze nog niet is gerealiseerd, is veel gewonnen bij het opstellen van vaste referentielijsten voor baksels en (rand)typen van aardewerk. Voor natuurstenen en metalen objecten is een vaste indeling eveneens wenselijk. Een belangrijke rol is voor de archeobotanie weggelegd, omdat organische materialen bij veel processen in de (post)middeleeuwse nijverheid een rol spelen. De bontwerkers, leerlooiers, schoenlappers, ververs, kammenmakers, kuipers, brouwers, touwslagers, schrijnwerkers etc. hebben allemaal hun afval in ons bodemarchief achtergelaten. Gedetailleerd specialistisch (natuurwetenschappelijk) onderzoek aan dit afval heeft in enkele gevallen boeiende inzichten opgeleverd over de technische processen die in de nijverheid een rol speelden. Het is daarom gerechtvaardigd aan dit materiaal meer aandacht te besteden.

Aspecten van consumptie en vraag zijn in het onderzoek tot dusver achtergebleven, terwijl de circulatie van goederen evenzeer door productie als door consumptie wordt bepaald. Belangrijk is om na te gaan in hoeverre waargenomen verschijnselen, bijvoorbeeld in de pottenbakkersindustrie, er op duiden dat er een verandering is van een productiegestuurde (aanbod) markt naar een consumptiegestuurde (vraag) markt. De verplaatsing van pottenbakkersovens in de richting van de consumenten (steden) in de late Middeleeuwen kan hierop duiden.

Met goed geanalyseerde vondstcomplexen als uitgangspunt, staat de weg open voor comparatieve studies. Een vraag is daarbij in hoeverre nederzettingen binnen een regio een vergelijkbare materiële cultuur laten zien. Het is reëel te veronderstellen dat verschillende factoren verantwoordelijk zijn voor variatie in materiële cultuur. Invloeden van bijvoorbeeld bezitsverhoudingen op de materiële goederenvoorziening zijn tot op heden veronachtzaamd in

¹⁵¹ Bruijn 1959, 1960-1961, 1962-1963, 1964, 1965, 1965-1966.

¹⁵² Archeologische begeleiding van de renaturatie van de Rode Beek in Brunssum in 2006 over een brede strook in de omgeving van afvalhoop Brunssum II leverde geen aanwijzingen voor werk- of woonplaatsen direct langs de beek op.

¹⁵³ Bijvoorbeeld de wolproductie: zie bijvoorbeeld Theuws 1989, 194; het is waarschijnlijk dat ook de productie van ruw ijzer betekenisvol was.

¹⁵⁴ www.referentiecollectie.nl

studies. Ook simpeler verklaringen als bereikbaarheid via water zijn nader uit te werken. Een regionaal model voor de materiële goederenvoorziening is nodig om vergelijkingen op een hoger niveau uit te werken.

Weinig verband is nog gelegd tussen rurale productie en stedelijke productie. Onderzoek moet gedaan worden naar de gevolgen van de ambachtelijke productie in steden op de agrarische en non-agrarische productie op het platteland. Zowel binnen dit thema als binnen het thema met betrekking tot de relatie tussen stad en platteland speelt de vraag naar het verband tussen de voedselproductie op het platteland en de consumptie in de stad. Wie beheerst de rurale productie en de distributienetwerken?

Voor inzicht in de distributieprocessen is meer kennis nodig over de infrastructuur: de aanleg, de locatie en het onderhoud van weg- en waterwegen, de bevaarbaarheid van de Maas en de gebruikte transportmiddelen.

Tot slot kan opgemerkt worden dat bij het onderzoek van distributie vrijwel uitsluitend, al dan niet impliciet, uitgegaan wordt van de veronderstelling dat verplaatsing van goederen als 'handel' kan worden beschouwd. Handel in de zin van een uitwisseling van waren is echter slechts een vorm in een complex geheel van uitwisselingen. Nagaan welke uitwisselingsmechanismen ten grondslag liggen aan de verspreiding van objecten en in welke mate er in de loop van de tijd verschuivingen optreden in uitwisselingsvormen, vormen onderzoeksthema's voor de toekomst. Vermoedelijk wordt de commerciële uitwisseling van waren, zowel in de praktijk als in de voorstelling van tijdgenoten steeds belangrijker.

Er is echter nog vrijwel geen onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van de geld- en markteconomie en de introductie van munten. De toegenomen aantallen muntvondsten nodigen hiertoe uit.

Een bijzonder aspect bij de analyse van de materiële cultuur in zuidelijk Nederland is dat de regio cultureel en economisch tot aan het einde van de 16e eeuw sterkere banden heeft met noordelijk België dan met noordelijk Nederland. Geen enkele vraag kan bevredigend worden beantwoord zonder inbreng van de Vlaamse archeologie.

2.5.2: Culturele dimensies van het gebruik van aardewerk

Het onderzoek heeft tot dusver vooral betrekking gehad op materiële zaken. Minder aandacht hebben de sociale aspecten gehad en de met productie, vraag en distributie verbonden ideeën en waarden. Voorbeelden van sociale aspecten zijn transformaties van sociale relaties als gevolg van een toenemende productie van gewassen en non-agrarische producten voor een markt.

Het is bijvoorbeeld niet uitgesloten dat bij de uitwisseling van objecten in de Vroege Middeleeuwen religieuze waarden een rol speelden. In later tijd zijn wellicht sociale waarden dominant en nog later commerciële waarden. Een belangrijk onderzoeksthema is na te gaan met welke sociale relaties en verhoudingen productie, consumptie en distributie verbonden zijn.

Aardewerk heeft niet slechts een functioneel karakter, maar speelt ook een rol in de constitutie van sociale waarden. Aardewerk kan, net als vele andere objecten, van betekenis veranderen als het van eigenaar wisselt. Het aardewerk herinnert aan de producenten en personen betrokken in de uitwisseling. De vraag is in hoeverre de waarden van de producent aansloten bij die van de beoogde gebruiker. In veel gevallen zal de producent niet de exacte eindgebruiker kennen, maar zich er wel een ideaaltypisch beeld van hebben gevormd. Het onderzoek kan zich nog verder uitstrekken. Zojuist is er van een eenrichtingsverkeer uitgegaan, waarbij personen betekenisgevers zijn en de objecten betekenisontvangers en –doorgevers. Evenwel moderne opvattingen in de materiële cultuurstudies gaan niet uit van deze eenzijdige relatie tussen mensen en objecten alleen, maar van een wederkerige relatie, waarbij het object zelf ook als een actor kan worden beschouwd met een geheel netwerk daarachter.

In dit onderzoek is het van belang bij de studie van aardewerk niet alleen morfologische kenmerken van het aardewerk centraal te stellen maar ook de contexten waarin het is aangetroffen alsmede specifieke combinaties van kenmerken, alsmede het gehele netwerk dat bijdraagt aan de totstandkoming van de 'actor' aardewerk.

Uit etnografische studies is bekend dat er een complexe relatie bestaat tussen vorm en functie en dat de aanduidingen van aardewerk in functionele zin dikwijls refereren aan de inhoud in plaats van aan de vorm. Bovendien is er waarschijnlijk een relatie tussen een ordening van vloeibare en vaste stoffen in de voorstelling van de producenten en gebruikers en de aardewerkvormen die er

bestaan. Zo kan een ordening op basis van reinheid van vloeistoffen door de gebruikers eerder een ordening van aardewerkvormen bepaald hebben dan de morfologische en technologische (doorlatendheid) criteria. Zo kan ook een verschillende waardering van vast voedsel een rol gespeeld hebben bij de wijze van opslag in aardewerk. Een onderdeel van de culturele dimensies van aardewerk zijn ook de daarmee verbonden eet- en kookgewoonten.¹⁵⁵ Tenslotte kan de studie van de variabiliteit in vormen doorheen de tijd en bij verschillende productiecentra een belangrijk onderwerp van onderzoek zijn. Opvallend is dat die variabiliteit beperkt is in de Volle Middeleeuwen in vergelijking tot voorafgaande en opvolgende perioden. Het is overigens niet alleen de morfologische variabiliteit die onderzocht moet worden. Het gaat ook om de variabiliteit in dagelijkse contexten waarin aardewerk een rol speelt, die toe- of afneemt. Tenslotte moet worden opgemerkt dat voor de bestudering van de culturele dimensies van het aardewerk uit de Late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd al aanzetten zijn gegeven in het onderzoek naar de iconografische dimensies van bijvoorbeeld pelgrimsinsignes.¹⁵⁶

2.6: Stad en platteland in de Volle en Late Middeleeuwen

In de 13e en 14e eeuw zijn er grote veranderingen op het platteland: verplaatsing van boerderijen, concentratie van bewoning, nieuwe agrarische technieken en strategieën, en ontginningen van natte gronden. Dit kan niet los gezien worden van het ontstaan van steden. De ontwikkeling van steden heeft invloed op het omliggende platteland. Er valt met name te denken aan economische relaties, waarbij het platteland optreedt als grondstoffenleverancier. Er is een toevloed van materiaal nodig, zoals voedsel, bouw materiaal en andere door de boeren te leveren grondstoffen (wol, ijzer).

Steden en rurale nederzettingen zijn onderdeel van één economisch systeem. Toch zijn er tussen steden en dorpen vanaf de 13e eeuw aanzienlijke verschillen te ontwaren. In de steden zien we in de huizenbouw een proces van verstening en duidelijke perceelsgrenzen. Er zijn aanwijzingen voor ambachtelijke activiteiten ('ambachtelijke' kuilen met onduidelijke functie) en in het vondstenspectrum bevindt zich veel dierlijk bot, aardewerk en steengoed. Pelgrimsinsignes en lakenloodjes duiden op contacten met de buitenwereld, evenals exotische planten. Na het verdwijnen van de eik als gevolg van bovenmatige houtkap nemen in de 13e eeuw tonputten van Rijnlants hout de plaats van de vroegere boomstampotten als waterput in. In de dorpskernen daarentegen worden weinig ambachtelijke kuilen aangetroffen. De huizen worden laat versteend en er is een vage erfindeling. Er wordt weinig aardewerk gevonden en alleen inheemse planten. Waterputten bestaan in het algemeen uit plaggenputten

De wisselwerking tussen stad en platteland en de wijze, waarop dit in de materiële cultuur tot uitdrukking komt, is een belangrijk onderzoeksthema met veel facetten. Hierboven werd al genoemd dat onderzocht kan worden, hoe het platteland werd georganiseerd om te voorzien in de behoefte van de stad. Complementaire vragen zijn: hoe organiseerde de stad het aanbod van de directe omgeving en hoe verhield dat zich tot het aanbod van verder weg? Hoe groot was de agrarische component van de stedelijke ruimte en de stadsbevolking? Van een andere orde is de vraag, hoe het ontstaan van steden van invloed was op het proces van stabilisatie en fixatie en eventuele ontvolking op het platteland. Welke migratieprocessen zijn in de relatie tussen stad en platteland te ontwaren?

Vanuit het perspectief van de materiële cultuur kan de ontwikkeling van 'stadscultuur' onderzocht worden. In hoeverre adapteerde (een deel van) de plattelandsbevolking de 'stadscultuur'? Welke rol speelden interstedelijke relaties hierin?

2.7: Religieuze beleving en religieuze transformaties

¹⁵⁵ Zie bijvoorbeeld Vroom 2003.

¹⁵⁶ Ostkamp 2002 (in dit geval in relatie tot bouwkeramiek, kacheltegels).

Veel vroege vermeldingen van plaatsen zijn niet archeologisch geïdentificeerd. Omgekeerd zijn van veel archeologisch bekende locaties geen historische gegevens voorhanden. Deze gegevens dienen in de inventarisaties en kennisatlassen meegenomen te worden.

Bij de waardering van gebieden kan worden aangesloten op de systematiek die in de Maaswerken ontwikkeld is en waarbij gebieden worden onderverdeeld in waarderingsklassen, al naar gelang hun gaafheid, resterende samenhang tussen de vindplaatsen en informatiewaarde.²⁸⁵

1. Gebieden met hoge gaafheid en hoge archeologische en landschappelijke waarde, die optimaal geschikt zijn voor gebiedsgericht onderzoek met een landschapsarcheologische vraagstelling.
2. Gebieden van matige of hoge archeologische waarde, die in een overwegend intact gebied, maar minder zeldzaam landschap liggen. Deze gebieden zijn goed tot redelijk geschikt voor gebiedsgericht onderzoek, maar ook geschikt voor vindplaatsgericht onderzoek met een beperkte of gespecificeerde landschapsarcheologische vraagstelling.
3. Gebieden van overwegend matige archeologische waarde, waar het landschap gedeeltelijk verstoord is, maar waar de resterende, intacte landschapsdelen wel van belang zijn bij de bestudering van de ontwikkeling van het hele onderzoeksgebied
4. Gebieden van overwegend lage archeologische waarde in een nog overwegend intact, maar minder zeldzaam en waardevol landschap.
5. Gebieden met lage archeologische en landschappelijke waarde.

3.8.5: Niet-gepubliceerd onderzoek

Uitwerking, ontsluiting en publicatie van 'oud' onderzoek is niet alleen wegens de verplichting aan de maatschappij die hier vaak kapitale sommen in heeft geïnvesteerd, van groot belang. Het 'oude' onderzoek bevat een schat aan data en informatie die tot toepasbare kennis opgewerkt kunnen worden. De resultaten kunnen bijdragen aan inventarisatie- en waarderingsprogramma's en aan de selectie en prioritering van nieuw onderzoek. Het is eigenlijk niet verantwoord om onderzoek voor te stellen of voor te bereiden zonder kennis te hebben van de uitkomsten van eerder uitgevoerd onderzoek in de omgeving of van een overeenkomend complextype. Kennis daarvan is van belang voor de selectie, vraagstelling en onderzoeksstrategie van nieuw onderzoek en kan medebepalend zijn voor de kosten daarvan.

De mate van uitwerking van onderzoek uit het verleden verschilt. Van sommig onderzoek is alleen een globale determinatie van de vondsten gedaan. In andere gevallen is het al tot een (eerste) analyse van sporen gekomen en/of tot het tekenen en fotograferen van vondsten en het analyseren van monsters. Per onderzoek is een stand van zaken van de mate van uitwerking globaal aan te geven.

Er is nog geen compleet overzicht van onuitgewerkt onderzoek. Wel is bekend dat in Limburg oud onderzoek in Venray-Antoniusheld, Susteren, Haagsittard en Maastricht in een stadium van uitwerking is, terwijl ook in Noord-Brabant vanuit het AAC in het verleden verrichte opgravingen worden uitgewerkt (Dommelen, Geldrop, Bergeijk). Knelpunten liggen bij de in het verleden verrichte opgravingen van kastelen, grafvelden en binnensteden. Het is raadzaam een lijst op te stellen van opgravingen (of samenhangende reeksen opgravingen) die als eerste dienen te worden uitgewerkt.

²⁸⁵ Stoeper, Drenth & Rensink 2004.

LITERATUUR

- Aarts, B., 2001: De kastelenbouw in het noordoosten van het hertogdom Brabant en enkele aangrenzende gebieden, in: N. Arts, H. Roosenboom & L. van Zalinge-Spooren (eds.), *De kastelen van Helmond. Een machtscentrum aan de rand van de Peel*, Helmond/Utrecht, 11-21.
- Arnoldussen, S. (ed.), 2003: *Middeleeuwse bewoning te Bakel-Achter de Molen (Brabant)*, Leiden (ARCHOL Rapport 16).
- Arnoldussen, S., 2006: De drie eeuwen na Willibrord. Middeleeuwse bewoning te Bakel-Achter de Molen, *Brabants Heem* 58, 1-14.
- Arts, N., 1992: *Het Kasteel van Eindhoven. Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning, 1420 – 1676*, Eindhoven.
- Arts, N. (ed.), 1994: *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven, 1225-1500*, Eindhoven.
- Arts, N., 1998: *De schaduw van een heiligdom. De geschiedenis van Aalst en zijn middeleeuwse kerk*, Waalre.
- Arts, N., 2000: Middeleeuwen zonder geschiedenis? De archeologie van stad en platteland in Eindhoven en Helmond, *Madoc* 14-2, 76-83.
- Arts, N., S. Baetsen, M. Lambregtse, J. Nollen & L. Vega 2005: De opgraving van het koor en het kerkhof van de Catharinakerk in Eindhoven, *Westerheem* 54, 327-338.
- Arts, N., H. Roosenboom & L. van Zalinge-Spooren (eds.), 2001: *De kastelen van Helmond. Een machtscentrum aan de rand van de Peel*, Utrecht.
- Asseldonk, M. van, 2003: *De Meijerij ontrafeld. Plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200 – 1832*, Tilburg.
- Austin, D., 1990: The 'proper study' of medieval archaeology, in: D. Austin & L. Alcock (eds.), *From the Baltic to the Black Sea. Studies in medieval archaeology*, London/Boston/Sydney/Wellington, 9-42.
- Baere, W. de & A.M. Mientjes 2006: *Limburgse archeologiebalans. Een analyse van 10 jaar archeologische monumentenzorg in Limburg*, Maastricht/Amsterdam (provincie Limburg/RAAP Rapport 1286).
- Bakels, C. & W. Dijkman 2000: *Maastricht in the first millennium AD. The archaeobotanical evidence*, Maastricht (Archaeologica Mosana 2).
- Ball, E.A.G. & Jansen, R. (eds.), 2002: *Van Steentijd tot Middeleeuwen. Archeologisch onderzoek rond een fossiele beekloop te Herpen-Wilgendaal*, Leiden (ARCHOL Rapport 11).
- Bauche, R.-D., 1997: *Die Keramik des 12. Jahrhunderts zwischen Köln und Aachen*, Bonn (Archäologische Berichte 9).
- Bazelmans, J., 1990: Een germaanse nederzetting uit de 4de en 5de eeuw, in: J. Bazelmans & F. Theuws (eds.), 1990: *Tussen zes gehuchten. De laat-Romeinse en middeleeuwse bewoning van Geldrop-'t Zand*, Amsterdam, 24-31.
- Bazelmans, J. & F. Theuws (eds.), 1990: *Tussen zes gehuchten. De laat-Romeinse en middeleeuwse bewoning van Geldrop-'t Zand*, Amsterdam.

- Beckers, H.J. Sr. & G.A.J. Beckers Jr. 1940: *Voorgeschiedenis van Zuid-Limburg. Twintig jaren archaeologisch onderzoek*, Maastricht.
- Berendsen, H.J.A., 1997: *Landschappelijk Nederland*, Assen.
- Besteman, J.C., 1981: Mottes in the Netherlands: a provisional survey and inventory, in: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen & I.W.L. Moerman (eds.), *Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 40-59.
- Beurden, L. van, 2002(a): Vegetatieontwikkeling en landgebruik vanaf het Laat-Mesolithicum tot in de Middeleeuwen in de omgeving van 's Hertogenbosch, in: H. Fokkens & R. Jansen (eds.), *2000 jaar bewoningsdynamiek. Brons- en IJzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden, 271-285.
- Beurden, L. van, 2002(b): Botanisch onderzoek in het Maas-Demer-Schelde gebied. De Romeinse en vroegmiddeleeuwse periode, in: H. Fokkens & R. Jansen (eds.), *2000 jaar bewoningsdynamiek. Brons- en IJzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden, 287-314.
- Bijsterveld, A.J.A., 1989: Een zorgelijk bezit. De Benedictijnenabdijen van Echternach en St. Truiden en het beheer van hun goederen en rechten in Oost-Brabant 1100-1300, *Noord-Brabants Historisch Jaarboek* 6, 7-44.
- Bijsterveld, A.J.A., 2000-2001: De kerk in het midden. De parochiekerk als centrum van de middeleeuwse dorpsgemeenschap, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18, 91- 119.
- Bink, M., 2005: *Goirle Huzarenwei. Definitief onderzoek*, 's-Hertogenbosch/Deventer (BAAC-rapport 04.134).
- Bitter, P., 2002: *Graven en begraven: archeologie en geschiedenis van de Grote Kerk van Alkmaar*, Hilversum.
- Bloemers, J.H.F., 1971-1972: Maastricht, Vrijthof, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 107-108, 52-54.
- Boe, G.de, M. De Bie & L. van Impe 1992: Neerharen-Rekem. Een complexe bewoningsgeschiedenis gered van de grindbaggers, in: G. Bauchhenß, M. Otte & W.J.H. Willems 1992 (eds.): *Spurensicherung, archäologische Denkmalpflege in der Euregio Maas-Rhein*, Mainz am Rhein, (Kunst und Altertum am Rhein 136), 477-497.
- Bont, Chr. de, 1992: Leaving the church behind. A model for predicting early mediaeval settlement locations in the sandy areas of the Dutch province of North Brabant, in: A. Verhoeve & J.A.J. Vervloet (eds.), *The transformation of the European rural landscape: methodological issues and agrarian change 1770 – 1914*, Brussel (Papers from the 1990 meeting of the standing European Conference for the Study of the Rural Landscape), 12-22.
- Bont, Chr. de, 1993: *'...Al het merkwaardige in bonte afwisseling...'. Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant*, Waalre.
- Bont, C. de & R. Haring 1999: *Tussen Lomm en Hasselt. Een gecombineerde historisch-geografische en landschappelijke verkenning van de genese van het Lutsveld en omgeving (Midden-Limburg)*, Wageningen (Rapport DLO-Staring Centrum).
- Bont, C. de & G.J. Maas 2003(a): *Tussen Grave en Ravenstein. Archeologische verwachtingen langs de boorden en in het winterbed van de Maas vanuit fysisch- en historisch-geografisch perspectief*, Grave en Ravenstein, Wageningen (Alterra-rapport 762).

Bont, C. de & G.J. Maas 2003(b): *Tussen Grave en Gennep en Arcen en Velden. Archeologische verwachtingen langs de boorden en in het winterbed van de Maas in het stuwpand Grave en het stuwpand Sambeek vanuit fysisch- en historisch-geografisch perspectief, Grave en Ravenstein, Wageningen (Alterra-rapport 1174).*

Broertjes, J.P. & J.H. Verhagen 1997: *Archeologisch Repertorium Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch.*

Brongers, J.A., 1983: Ceramological investigations into medieval pottery at Schinveld, *BROB* 33, 375-418.

Brown, P., 1996: *The rise of Western Christendom : triumph and diversity, AD 200-1000.* Cambridge

Bruijn, A., 1959: Die mittelalterliche Töpferindustrie in Brunssum, *BROB* 9, 139-188.

Bruijn, A., 1960-1961: Die mittelalterliche keramische Industrie in Schinveld, *BROB* 10/11, 462-507.

Bruijn, A., 1962-1963: Die mittelalterliche keramische Industrie in Südlimburg, *BROB* 12/13, 357-459.

Bruijn, A., 1964: Nieuwe vondsten van middeleeuws aardewerk in Zuid-Limburg, *BROB* 14, 133-149.

Bruijn, A., 1965: *De middeleeuwse pottenbakkerijen in Zuid-Limburg (Nederland)*, Tongeren, (publicaties van het Gallo-Romeins Museum te Tongeren 9).

Bruijn, A., 1965-1966: Een middeleeuwse pottenbakkersoven te Nieuwenhagen, Limburg, *BROB* 15-16, 169-183.

Bruijn, A., 1968: Zur Zeitbestimmung mittelalterlichen bemalter Keramik, *Chateau Gaillard* 4, 45-47.

Bunnik, F., 1999: *Vegetationsgeschichte der Lössböden zwischen Rhein und Maas von der Bronzezeit bis in die frühe Neuzeit*, Utrecht/Köln (dissertatie Universiteit Utrecht/LPP Bericht an die Stiftung zur Förderung der Archäologie im Rheinischen Braunkohlenrevier).

Carmiggelt, A. & G. Van den Eynde 1993: *Een 17de-eeuwse tabakspijpenoven in Breda*, Breda (Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Breda 1).

Carmiggelt, A., F. de Roode & J. Sanders, 1995: *Het klooster Sint-Catharinadal. Archeologie, bouwhistorie en geschiedenis*, Breda.

Clevis, H & T. Constandse-Westermann 1992: *De doden vertellen. Opgraving in de Broerenkerk te Zwolle, 1987 – 1988*, Kampen.

Cohen, A.P., 1985: *The Symbolic Construction of Community*, London.

Dekker, C., 1983: *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*. Utrecht (Stichtse Historische Reeks 9)

Dekkers, P.J.V., 1994: *Een domein van de abdij van Averbode in de volle en late middeleeuwen. Verwerving, besteding en uitbating van een Premonstratenzer domein in de Brabantse Kempen in het krachtenveld van de hertog van Brabant, de bisschop van Luik en de lokale adel*, Amsterdam (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).

- Dekkers, P.J.V., 1995: Brandend Zand. Hoe de hertog van Brabant zijn heerschappij op de Kempense zandgronden verwierf ten koste van de lokale en regionale adel, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 12, 10-40.
- Dierendonck, R. M. van, 1989: Archeologie en historie van een ontginningshoeve: De Kriekeschoor bij Bladel., in: A. Verhoeven. & F. Theuws (eds.), *Het Kempenproject 3. De Middeleeuwen centraal*, Waalre, 15-25.
- Dijk, X.C.C. van, 2004: *Plangebied Trade Port-Noord, fase 1, gemeente Venlo, een inventariserend archeologisch onderzoek*, Amsterdam (RAAP Rapport 1050).
- Dijk, X.C.C. van, 2005: Over leven en overleven: een archeologische ontdekkingsreis door het grensgebied van Venlo en Horst, *Horster Historiën* 7, 13-88.
- Dijkman, W., 1993: La céramique du Haut Moyen Age à Maastricht: tradition et innovation, in : D. Piton (ed.), *Travaux du groupe de recherches et d'études sur la céramique dans le Nord-Pas-de-Calais, Actes du Colloque d'Ontreou (10-12 avril 1992) : La céramique du Vième au Xième siècle dans l'Europe du Nord-Ouest*, z.p., 217-225.
- Dijkman, W., 1999: Maastricht, in: J. Plumier-Torfs, S.M. Regnard & W. Dijkman (eds.), *Mosa Nostra. De Maasvallei van Verdun tot Maastricht in de Merovingische periode 5de - 8ste eeuw*, Namur (Carnets du Patrimoine 28), 46-52.
- Dijkman, W., 2003: The Merovingian cemetery of Borgharen (Maastricht) and an early Frank named Bobo, in: E. Taayke *et al.*, *Essays on the early Franks*, Groningen (Groningen Archaeological Studies 1).
- Dijkman, W. & A. Eryvynck 1998: *Antler, bone, horn, ivory and teeth. The use of animal skeletal Materials in Roman and Early Medieval Maastricht*, Maastricht.
- Dijkstra, J., 2000: *Archeologisch onderzoek in de voorburch van Kasteel Stein*, Amersfoort (ADC Rapport 26).
- Dijkstra, J., 2001: *Archeologisch onderzoek aan de Roosendaalseweg te Etten-Leur*, Amersfoort (ADC Rapport 74).
- Es, W. A. van, 1973: Early Medieval Settlements, *BROB* 23, 281-287.
- Esser, E., 1997: Eén huis en twee beerputten aan de Boerenmouw. Een zoöarcheologisch onderzoek, *Intern rapport G.O.B. 's-Hertogenbosch* 45.
- Eijnatten, J. van & F. van Lieburg, 2005: *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum.
- Fehn, K. & P. Burggraaff 1992: De ontwikkeling van het cultuurlandschap van de Euregio Maas-Rijn van omstreeks 1250 tot heden uit het oogpunt van de archeologische monumentenzorg, in: G. Bauchhenß, M. Otte & W.J.H. Willems (eds.): *Spurensicherung. Archäologische Denkmalpflege in der Euregio Maas-Rhein*, Mainz am Rhein (Kunst und Altertum am Rhein 136), 145-184.
- Flamman, J., M. Schabbink & F. Theuws 2001: *Inventariserend veldonderzoek van een nederzetting uit de Vroege IJzertijd en een boeren erf uit de 15^e-17^e eeuw in de gemeente Geldrop*, Amsterdam (AACpublicaties 1).
- Genabeek, R.J.M. van, 2002: *Escharen OudeKerk: archeologisch onderzoek*, 's-Hertogenbosch (BAAC Rapport 01-107).

- Genabeek, R.J.M. van, in voorbereiding: *Archeologisch onderzoek aan de Kerkstraat te Sint Oedenrode*.
- Gerrets, D.A. & G. Williams (in druk): *Archeologisch onderzoek in het tracé van de Rijksweg 73. Definitieve Archeologische opgraving E-14: Swalmen-Nieuwenhof, Amersfoort/Maastricht*.
- Gerritsen, F., 2003: *Local identities. Landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region*, Amsterdam (AAS 9).
- Gerritsen, F. & E. Rensink (eds.), 2004: *Beekdallandschappen in archeologisch perspectief. Een kwestie van onderzoek en monumentenzorg*, Amersfoort (NAR 28).
- Glasbergen, W., 1955: *Het rijengrafveld te Broekeneind bij Hoogeloon (N.-Br.)*, Eindhoven (Bijdragen tot de geschiedenis van het Brabantse Heem 6).
- Glazema, P., 1948: Oudheidkundige opgravingen in door de oorlog verwoeste Limburgse kerken, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 84, 197-280.
- Graaf, W.S. van de & J. de Kramer (eds.), 2005(a): *Archeologisch Onderzoek in de Maaswerken. Inventariserend veldonderzoek Borgharen-Daalderveld, waarderende fase*, Nijmegen (Rapport Becker & Van de Graaf).
- Graaf, W.S. van de & J. de Kramer (eds.), 2005(b): *Archeologisch Onderzoek in de Maaswerken. Inventariserend veldonderzoek Itteren, waarderende fase*, Nijmegen (Rapport Becker & Van de Graaf).
- Groeneweg, G., 1992: *Bergen op Zooms aardewerk. Vormgeving en decoratie van gebruiksaardewerk gedurende 600 jaar pottenbakkersnijverheid in Bergen op Zoom, Waalre*.
- Grooth, M.E.Th. de & H. Stoepker 1997: Archaeological finds in depots and museums: the end of the line or the beginning?, in: W.J.H. Willems, H. Kars & D.P. Hallewas (eds.), *Archaeological Heritage Management in the Netherlands*, Amersfoort, 296 – 315.
- Haaster, H. van, 1997: Plantaardige en dierlijke resten uit de Middeleeuwen. De resultaten van het ecologisch onderzoek op het Sint Janskerkhof, in: H.H. Boekwijt & H.L. Janssen (eds.), *Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan, 's-Hertogenbosch*, 40-62.
- Haaster, H. van, 2003: *Archeobotanica uit 's-Hertogenbosch. Milieuomstandigheden, bewoningsgeschiedenis en agrarische ontwikkelingen in en rond een (post)midleeeuwse groeistad*, Amsterdam (dissertatie Universiteit van Amsterdam).
- Habets, J., 1888: Beknopte geschiedenis der proostdij van Meerssen, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 25, 1 – 160.
- Halbertsma, H., 1953: Een onderzoek in de kerken van Eethen en Herpt in 't Land van Heusden, (Noord-Brabant), *BROB* 4, 18-36.
- Halbertsma, H., 1974: Geertruidenberg, *Bulletin van de(n) (Koninklijke) Nederlands(ch)e(n) Oudheidkundige(n) Bond* 73, 250-256.
- Halbertsma, H., 1975: Archeologisch Nieuws: Bergeyk, *Bulletin van de(n) (Koninklijke) Nederlands(ch)e(n) Oudheidkundige(n) Bond* 74, 51-53.

- Hartmann, J.L.H., 1986: *De reconstructie van een middeleeuws landschap. Nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Breust en Eijsden bij Maastricht (10^e – 19^e eeuw)*, Assen/Maastricht.
- Heesters, W., 1973: Uit de voorgeschiedenis van een Brabants dorp, *Brabants Heem* 25, 125-149.
- Heesters, W., 1974: Archeologische sprokkelingen 5. Een huis op de heide, *Brabants Heem* 26, 124-127.
- Heesters, W., 1976: Archeologische sprokkelingen 7. Een zaalhuis in Olland, *Brabants Heem* 28, 66-68.
- Heidinga, H.A. & G. Offenbergh 1992: *Op zoek naar de vijfde eeuw. De Franken tussen Rijn en Maas*, Amsterdam.
- Heijden, C. van der *et al.*, 2003: Brabant van Bronstijd tot Belvédère. De biografie van het Brabantse zandlandschap, *BH* 55, 89 -101.
- Hermans, C.R., 1865: *Noordbrabants Oudheden*, 's-Hertogenbosch.
- Hiddink, H., 2005a: *Archeologisch onderzoek aan de Beekseweg te Lieshout*, Amsterdam (ZAR 18).
- Hiddink, H., 2005b: *Opgravingen op het Rosveld bij Nederweert 1. Landschap en bewoning in de IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen*, Amsterdam (ZAR 22).
- Hiddink, H.A. & M. Seijnen 1998: Gennep. Das Gräberfeld, in: H. Beck *et al.* (eds.), *Reallexicon der Germanischen Altertumskunde, Elfter Band*, Berlin/New York, 76-77.
- Hodder, I., 1982. Theoretical archaeology: a reactionary view, in: I. Hodder (ed.): *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge, 1-16.
- Hodder, I. (ed.), 2000: *Towards reflexive method in archaeology; the example at Catalhöyük*, Cambridge.
- Holst, M.K., 1996-1997: The dynamic of the Iron-age village. A technique for the relative-chronological analysis of area-excavated Iron-age settlements, *Journal of Danish Archaeology* 13, 95-119.
- Holwerda, J.H., 1930: Ascloa, *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 11, 97-108.
- Hoof, L.G.L. van & R. Jansen 2002: *Archeologisch onderzoek bij de A50 te Uden. Bewoning uit de IJzertijd en de Vroege, Volle en Late Middeleeuwen*, Leiden (ARCHOL Rapport 12).
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 2000 – 2001: De middeleeuwse oorsprong van de dorpsgemeente, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18, 45- 90.
- Hoppenbrouwers, P.C.M. & J.Luiten van Zanden (eds.), 2001: *Peasants into farmers?: the transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate*, Turnhout.
- Huijbers, T., 1993: *Een en al Gras. De archeologie van een Middeleeuws cultuurlandschap (Aarle-Rixtel, Beek en Donk, Lieshout)*, Amsterdam (doctoraalscriptie Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie, Universiteit van Amsterdam).

- Huijbers, T., 1995a: Verdwenen dorpen, in: *Middeleeuwse archeologie*, 's-Hertogenbosch (syllabus stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening).
- Huijbers, T., 1995b: De archeologie van de villa. Tracering en ruimtelijke omschrijving van tiende en elfde-eeuwse domaniale landgoederen in het stroomgebied van de Aa, deel I: landschap, bewoning en nederzettingnamen, *Helmonds Heem* 21, 129-186.
- Huijbers, T., 1998: De biografie van het platte land, in: T. Thelen (ed.), *D'n Broekkant. Geschiedenis van landschap en bewoning*, Laarbeek, 16-42.
- Huijbers, T., 2001: *Household development cycles and farmyard arrangement representations in the High Middle Ages, Paper presented to the 'International Medieval Congress', 9-12 July 2001, Leeds.*
- Huijbers, T., 2004: De vele dimensies van natte gebieden in de Middeleeuwen. Zand-Brabant met de microregio Laarbeek-Helmond centraal, in: F. Gerritsen & E. Rensink (eds.), *Beekdallandschappen in archeologisch perspectief. Een kwestie van onderzoek en monumentenzorg*, Amersfoort (NAR 28), 103-119.
- Huijbers, T., in voorbereiding: *About Unity and Difference. Towards a Medieval Archaeology of Cultural Groups and Group Cultures.*
- Huijbers, A.M.J.H., 2007: *Metaforisering in beweging : boeren en hun gebouwde omgeving in de volle Middeleeuwen in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Huntington, R., & P. Metcalf 1980²: *Celebrations of death. The anthropology of mortuary ritual*, Cambridge.
- Hupperetz, W., 1994: *Ceramië uit een beerput van de herberg De Drye Mooren te Breda (1661-1663)*, Amersfoort (Corpus Middeleeuws Aardewerk 9).
- Hupperetz, W. & E. Nijhof 1995: *Ceramië uit twee 14^e-eeuwse beerputten aan het O.L.K.V.plein te Maastricht*, 's-Hertogenbosch (Corpus Middeleeuws aardewerk 11-12).
- Jacobsen, W., L.Schaefer & H.R. Sennhauser 1991: *Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen*, München (Nachtragsband unter Mitwirkung von Matthias Exner, Jozef Mertens, Henk Stoepker).
- Jamar, J.T.J., 1986: De beoefening van de archeologie in Limburg tot 1940, in: A.H. Jenniskens et al. (eds.), *Munsters in de Maasgouw. Archeologie en kerkgeschiedenis in Limburg. Bundel aangeboden aan pater A.J. Munsters bij zijn tachtigste verjaardag*, Maastricht, 108-124.
- Janssen, H.L. (ed.), 1983: *Van bos tot stad, opgravingen in 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch.
- Janssen, H.L., 1996: Tussen woning en versterking. Het kasteel in de Middeleeuwen, in: H.L. Janssen (ed.), *1000 jaar Kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht, 15-111.
- Janssen, H.L., 2001: De opgraving van het kasteel van Gemert in een archeologisch-historisch perspectief, in: A. Thelen (ed.): *Het hooghuis te Gemert. Archeologisch en historisch onderzoek betreffende het middeleeuwse kasteel van de heren Van Gemert*, Gemert, 123-132.
- Janssen, H.L., 2004: Gemert Castle. The first occupation phase 1050-1150, in: *Château Gaillard, (Actes du colloque international de Maynooth, Irlande, 2002)*, Turnhout.

- Janssen, H.L. & P.A. de Paepe 1976: Petrological examination of medieval pottery from South Limburg and the Rhineland, *BROB* 26, 217-227.
- Janssen, H.L. & W. Hupperetz 1996: De bouwkundige ontwikkeling van middeleeuwse kastelen in Limburg, in: W. Hupperetz, H. van Hall, E. Kloek & L. Wessels (eds.): *Middeleeuwse kastelen in Limburg*, Venlo, 41-60.
- Janssen, H.L. & E. Nijhof 1999: *Ceramik uit drie beerputten onder de stadswal (1542 – 1543) van 's Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch (Corpus Middeleeuws Aardewerk 14, 15,16).
- Johnson, M., 1999: *Archaeological Theory. An Introduction*, Malden/Oxford/Carlton.
- Johnson, M., 2002: *Behind the Castle Gate. From Medieval to Renaissance*, London/New York.
- Jong, Th. de, 1992(a): Van dagelijkse kost tot vorstelijke maaltijd. Middeleeuwse dierenresten van de burcht "d'Oude Huys", *Helmonds Historisch Jaarboek* 12.
- Jong, Th. de, 1992(b), Huisdieren, jachtwild, vissen en weekdieren: een weerspiegeling van gevarieerde maaltijden, in: N. Arts, 1992: *Het Kasteel van Eindhoven. Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning, 1420 – 1676*, Eindhoven.
- Jong, Th. de, 1994: Huisdieren, slachtvee en ongedierte: dieren in de middeleeuwse stad, in: N. Arts (ed.), 1994: *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven, 1225-1500*, Eindhoven, 260-285.
- Jong, Th. de, 1998: Middeleeuwse dieren uit Oss, *ArcheoService Rapport* nr. 6.
- Jong, Th. de, 2001(a): *Het beste paard van stal. Middeleeuwse paarden uit Eindhoven en Helmond*, Eindhoven.
- Jong, Th. de, 2001(b): Afgekloven en weggeworpen. Vleesconsumptie in de laatmiddeleeuwse stad (De Brabantse Stad, twaalfde colloquium, Nijvel 23-25 september 1999; Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius te Antwerpen) *Bijdragen tot de Geschiedenis* 84, 367-398.
- Joosten, I. & M.A. Elburg 2001: Vroeghistorische ijzerverwerking in Maastricht, *Archeologie in Limburg* 87, 7-10.
- Takebeeke, A.D., 1968: Some observations about habitation and parcelling in the hamlet Schadewijk, municipality of Eersel (North-Brabant), *Geografisch Tijdschrift Nieuwe Reeks* 2, 190-204.
- Takebeeke, A.D., 1971a: De Voorgeschiedenis, in: H. Mandos en A.D. Takebeeke 1971: *De acht Zaligheden. Oude kerken van de Kempen*, Oisterwijk (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 12), 155-352.
- Takebeeke, A.D., 1971b: Ons gebied tijdens het hertogdom Brabant, in: H. Mandos en A.D.
- Takebeeke 1971: *De acht Zaligheden. Oude kerken van de Kempen*, Oisterwijk (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 12), 353-363.
- Takebeeke, A.D., 1977: Enige opmerkingen betreffende het onderzoek van de duistere eeuwen in de Kempen, in: N. Roymans et al. (eds.), 1977: *Brabantse Oudheden. Opgedragen aan Gerrit Beex bij zijn 65ste verjaardag*. Eindhoven (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 16), 279-287.

- Kalf, J., 1916: Opgravingen in de St. Servaaskerk te Maastricht, *Bulletin van de(n) (Koninklijke) Nederlands(ch)e(n) Oudheidkundige(n) Bond*, 2^e serie, 9, 17-44.
- Kamp, M.D. van de, 1995: *Het botmateriaal van de opgraving Gennep 1989 – 1990*, (Verslag zoöarcheologisch practicum Universiteit van Amsterdam).
- Koning, J. de, 2005: *Alphen in de vijfde eeuw. Definitieve opgraving van een vroegmiddeleeuws nederzettingcomplex op de Kerkkackers te Alphen (Alphen-Chaam)*, Amersfoort (ADC Rapport 518).
- Kooistra, L., 1996: *Borderland farming. Possibilities and limitations of farming in the Roman period and Early Middle Ages between the Rhine and the Meuse*, Assen/Amersfoort.
- Kooistra L.I. & F.J. Laarman 1996: The zoological remains on the site of the Roman villa at Voerendaal, in: Kooistra, L., 1996: *Borderland farming. Possibilities and limitations of farming in the Roman period and Early Middle Ages between the Rhine and the Meuse*, Assen/Amersfoort, 176-181.
- Koopmanschap, H., 2005: *In Dongen stond een huis. De heerlijkheid Dongen in de Middeleeuwen*, Tilburg.
- Koot, C.W. & R. Berkvens (eds.), 2004: *Bredase Akkers eeuwenoud. 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei*, Breda/Amersfoort (Erfgoedstudies Breda 1/RAM 102).
- Kranendonk, P., P. van der Kroft, J.J. Lanzing *et alii*, 2006: *Witte vlekken ingekleurd – archeologie in het tracé van de HSL-Zuid*, Amersfoort (RAM 113).
- Kubach, H.E. & A. Verbeek 1976: *Romanische Baukunst an Rhein und Maas. Katalog der vorromanischen und romanischen Denkmäler (3 Bände)*, Berlin.
- Kubach, H.E. & A. Verbeek 1989: *Romanische Baukunst an Rhein und Maas. Band 4: Architecturgeschichte und Kunstlandschaft*, Berlin.
- Künzel, R., 1997: *Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen. Historisch-antropologische studies over groeps culturen in de Nederlanden, 7de-13de eeuw*, Nijmegen.
- Laarhoven, J.P.J. van, 2001: Geldrop: Hofstraat. Een archeologisch noodonderzoek, in: *15 jaar archeologisch onderzoek in Geldrop, Heeze en Leende*, Geldrop, 10-31.
- Lascaris, M., 2005: *Opgravingen in het centrum van Vessem, gemeente Eersel*, Amsterdam (ZAR 20).
- Lauwerier, R.C.G.M., 1981: Beesten in Binderen, *De Vlasbloem, Helmonds Historisch Jaarboek* 2.
- Lauwerier, R.C.G.M., 2002: De archeozoölogie van de Middeleeuwen. Balans en perspectief, in: P.J. Woltering, W.J.H. Verwers & G.H. Scheepstra (eds.), *Middeleeuwse toestanden, Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg, aangeboden aan Herbert Sarfatij bij zijn 65^e verjaardag*, Amersfoort, 225-233.
- Lauwerier, R.C.G.M., J.M. van Winter, T. de Jong & J. Zeiler 1996: Voeding op Limburgse kastelen, in: W. Hupperetz, H. van Hall, E. Kloek, & L. Wessels (eds.): *Middeleeuwse kastelen in Limburg*, Venlo, 143-160.
- Lauwerier, R.C.G.M. & R.M. Lotte 2002: *Archeologiebalans 2002*, Amersfoort (RACM).

- Leenders, K.A.H.W., 1996: *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied (400-1350)*, Zutphen.
- Linssen, J., 1962-1963: Over de vroegste geschiedenis van Wessem, *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 98-99, 1-57.
- Luyn, P.B.N. van, 1993: *Stadt Sittardt. Een grensoverschrijdend verleden*, Sittard.
- Maas, T., 1991: Nederzettingsgeschiedenis van de Brabantse zandgronden, in: A.-J. Bijsterveld, B. van der Dennen & A. van der Veen (eds.), *Middeleeuwen in beweging. Bewoning en samenleving in het middeleeuwse Noord-Brabant*, 's-Hertogenbosch, 44-58.
- Mars, A., 1991: *Genneps aardewerk. Een 18de-eeuwse pottenbakkerij archeologisch onderzocht*, Gennep.
- McCloskey, D. & J. Nash 1984: Corn at interest: the extent and cost of grain storage in medieval England, *American Economic Review* 74, 174-187.
- Milis, L. (ed.), 1992: *De heidense Middeleeuwen*, Turnhout/Kampen.
- Moreland, J., 2001: *Archaeology and text*, Londen.
- Mourik, J.M. van, 1988: *Landschap in beweging. Ontwikkeling en bewoning van een stuifzandgebied in de Kempen*, Amsterdam (Nederlandse Geografische Studies 74).
- Ostkamp, S., 2002: Symbolen van huwelijk en familie op de materiële cultuur van de hoogste adel (ca. 1400-1525), in: P.J. Woltering, W.J.H. Verwers & G.H. Scheepstra (eds.), *Middeleeuwse toestanden: archeologie, geschiedenis en monumentenzorg. Aangeboden aan Herbert Sarfatij bij zijn 65ste verjaardag*, Amersfoort/Hilversum, 305-337.
- Oswald, F, L. Schaefer & H.R. Sennhauser 1990: *Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen* (unveränderter Nachdruck der Ausgabe von 1966-1971), München.
- Pals, J.-P., 1988: *Akkerbouw in het middeleeuwse Dommelen. Phyto-archeologische studies*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Panhuysen, R.G.A.M., 2005: *Demography and health in early medieval Maastricht: prosopographical observations on two cemeteries*, Amersfoort (proefschrift Universiteit Maastricht).
- Panhuysen, T.A.S.M., 1984: *Maastricht staat op zijn verleden*, Maastricht.
- Panhuysen, T.A.S.M., 1986: Wat weten we over de continuïteit van Maastricht?, in: Sint Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht. Het vroegste Christendom in het Maasland, *Kunst en Oudheden in Limburg* 28, Borgloon, 125-146.
- Panhuysen, T.A.S.M., 1991: De Sint-Servaaskerk te Maastricht in de vroege middeleeuwen. Voorlopig eindverslag van de opgravingen door de dienst Stadsontwikkeling Maastricht in de periode 1981-1989, *Bulletin van de(n) (Koninklijke) Nederlands(ch)e(n) Oudheidkundige(n) Bond* 90, 15-24.

- Panhuysen, T.A.S.M., 1992(a): De Euregio Maas-Rijn 300-1250. Van de periferie naar het centrum van de Europese geschiedenis, in: G. Bauchhenß, M. Otte & W.J.H. Willems 1992 (eds.): *Spurensicherung. Archäologische Denkmalpflege in der Euregio Maas-Rhein*, Mainz am Rhein (Kunst und Altertum am Rhein 136), 115-144.
- Panhuysen, T.A.S.M., W. Dijkman, R.A. Hulst & R.G.A.M. Panhuysen 1992(b): Maastricht. Opgravingen door het Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek Maastricht [GOBM] in het jaar 1991, in: H. Stoepker (ed.), *Archeologische Kroniek van Limburg over 1991*, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 128, 259-288.
- Panhuysen, T.A.S.M. & P.H.D. Leupen 1990: Maastricht in het eerste millennium. De vroegste stadsontwikkeling in Nederland, in: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de Middeleeuwse steden in de zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem, Handelingen 14e Internationaal Colloquium Spa, 6-8 september 1988*, Brussel (Gemeentekrediet, Historische Uitgaven 83), 411-449.
- Panhuysen, T.A.S.M., P. Boyens, W. Dijkman & R. Hulst 1990: Opgravingen door het Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek, Maastricht [GOBM], in: H. Stoepker (ed.), *Archeologische Kroniek van Limburg over 1988-1989*, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 126, 214-230.
- Panhuysen, T.A.S.M. & R. De La Haye 2002: Maastricht, in: N. Gauthier et al., *Province ecclésiastique de Cologne (Germania Secunda). Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIe siècle*, Paris, 91-115.
- Parlevliet, M. & J.P. Flamman, 2003: *Aan de rand van Berga. Archeologisch onderzoek op het voormalige volkstuinencomplex ten noorden van zorgcentrum St. Joseph, gemeente Bergeijk*, Amsterdam. (AACpublicaties 13)
- Parker Pearson, M., 1999: *The archaeology of death and burial*, Stroud.
- Pey, E.B.F., 1993: *Herstel in nieuwe luister : ideeën en praktijk van Overheid, Kerk en Architecten bij de restauratie van het middeleeuwse katholieke kerkgebouw in Zuid-Nederland (1796-1940)*. Nijmegen (Nijmeegse kunsthistorische studies ; 1)
- Plumier, J., S. Plumier-Torfs, M. Regnard & W. Dijkman (eds.), 1999: *Mosa Nostra. De Maasvallei van Verdun tot Maastricht in de Merovingische periode 5de - 8ste eeuw*, Namen (Carnets du Patrimoine 28).
- Polman, S.P., 2001: *Bestemmingsplan N296/ontsluiting Holtum Noord, gemeenten Born en Susteren. Een aanvullende archeologische inventarisatie*, Amsterdam (RAAP Rapport 645).
- Proos, R., 1997: Venray- 't Brukske, an early medieval settlement on the sandy soil of Limburg, in: G. De Boe & F. Verhaeghe (eds), *Rural Settlements in Medieval Europe (Papers of the Medieval Europe Brugge 1997 Conference, Volume 6)*, Zellik, 149-156.
- Prummel, W., 1978: Animal bones from Tannery Pits of 's-Hertogenbosch, *BROB* 28, 399-422.
- Regteren Altena, H.H. van, & F. Theuws 1981: Een middeleeuwse nederzetting onder de Kerkkokers van Dommelen, *Brabants Heem* 33, 61-77.
- Renaud, J.G.N., 1949: Het middeleeuws kasteel te Heusden, *Brabants Jaarboek*, 45-55.
- Renaud, J.G.N., 1952: Onderzoek van de ruïne op de burchtheuvel Kessel (prov. Limburg), *BROB* 3, 13-14.

- Renaud, J.G.N., 1955: De pottenbakkersovens te Brunssum, Limburg, *BROB* 6, 106-124.
- Renaud, J.G.N., 1957-1958(a): Enkele opmerkingen over het bodemprofiel en de middeleeuwse scherven op de burcht Valkenburg, Limburg, *BROB* 8, 172-178.
- Renaud, J.G.N., 1957-1958(b): Middeleeuws aardewerk uit de pottenbakkersoven te Schinveld, Limburg, *BROB* 8, 179-191.
- Renaud, J.G.N., 1989: De Keverberg ofwel de burcht van Kessel, *Castellogica* II (1988-1992), 49-64.
- Renes, J., 1985: *West-Brabant: cultuurhistorisch landschapsonderzoek*, Waalre (Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem 26).
- Renes, J., 1988: *De geschiedenis van het Zuid-Limburgse cultuurlandschap*, Assen/Maastricht.
- Renes, J., 1999: *Landschappen van Maas en Peel. Een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg*, Leeuwarden/Maastricht.
- Renes, H., 2005: De stad in het landschap, in: R. Rutte & H. van Engen, *Stadswording in de Nederlanden*, Hilversum, 15-46.
- Reuselaars, I., 1993: Gennep. Middeleeuwse bewoningssporen aan het Melkstraatje, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 129, 298-303.
- Rijswijk, A. van, 1946: *De verwoeste kerken van Limburg*, Roermond/Maaseik.
- Rijdt, T. van de & R. Berkvens (red.), 2006: *Goud in Schijndel archeologie en historie van een Brabants dorp tussen 1600 en 1800*. Utrecht (Cultuurhistorische studies over Kempen- en Peelland 3).
- Roebroek, A.M.L., 1982: Oudheidkundig Bodemonderzoek in de gemeente Sittard 3, *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold*, 137-148.
- Roymans, N., 1996: The South Netherlands project. Changing perspectives on landscape and culture, *Archaeological Dialogues* 3, 231-244.
- Roymans, N. & F. Gerritsen 2002: Landschap, ecologie en mentalités. Het Maas-Demer-Scheldegebied in een lange-termijnperspectief, in: H. Fokkens & R. Jansen (eds.), *2000 Jaar bewoningsdynamiek. Brons- en ijzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden, 371-406.
- Roymans, N. & F. Theuws (eds.), 1993: *Een en al zand. Twee jaar graven naar het Brabantse verleden*, 's-Hertogenbosch.
- Roymans, N. & F. Theuws 1999: Long-term perspectives on man and landscape in the Meuse-Demer-Scheldt region. An introduction, in: F. Theuws & N. Roymans (eds.), *Land and Ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*, Amsterdam (AAS 4), 1-32.
- Roymans, N., A. Tol & H.A. Hiddink (eds.) 1998: *Opgravingen in Kampershoek en de Molenakker te Weert. Campagnes 1996-1998*, Amsterdam (ZAR 5).
- Rutte, R., 2002: *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de - 13de eeuw)*. Zutphen

Sablerolles, Y, J. Henderson & W. Dijkman 1997: Early Medieval glass bead making in Maastricht (Jodenstraat 30), The Netherlands. An archaeological and scientific investigation, in: U. von Freeden & A. Wiczorek (Hrsg.), *Perlen, Archäologie, Techniken, Analysen. Akten des Internationalen Perlensymposiums in Mannheim*, Bonn, 293-313.

Sanden, W. van de, 1981: Een archeologische verkenning van het kloosterterrein te Binderen, gemeente Helmond, N.-Br., *De Vlasbloem* 2, 33-46.

Schabbink, M., 1996: *...et rustica turba laborat. Een middeleeuwse nederzetting te Someren*, Amsterdam (doctoraalscriptie UVA).

Schabbink, M., 1999: In geen velden of wegen. Een verdwenen middeleeuws gehucht in Someren, *Brabants Heem* 51, 129-139.

Schabbink, M., 2004: De weg terug. De structuur van het middeleeuwse en pre-moderne landschap van Someren, in: F. Gerritsen & E. Rensink (eds.), *Beekdallandschappen in archeologisch perspectief. Een kwestie van onderzoek en monumentenzorg*, Amersfoort (NAR 28), 121-132.

Schotten, J., 1990: Een 12-de eeuwse boerderij te Grubbenvorst, *Archeologie in Limburg* 44, 295-297.

Schotten, J., 1992: Twee elfde-eeuwse boerderijplattegronden in Blerick, *Archeologie in Limburg* 51, 73-76.

Schotten, J., 1993: Gennep. Middeleeuwse en latere bewoningssporen aan de Torenstraat, in: H.

Stoepker, 1993: Archeologische Kroniek van Limburg over 1992 en 1993, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 129, 283-334.

Schotten, J., 1994(a): Het ontstaan van Roermond in archeologisch perspectief, in: P.M.S.G. Munnix & P. Tummers (eds.), *Spiegel van Roermond, Jaarboek voor Roermond*, 139-148.

Schotten, J., 1994(b): Friezen in Venlo. Archeologisch onderzoek van een Romeinse nederzetting te Blerick, gemeente Venlo, *Archeologie in Limburg* 60, 30-32.

Schotten, J., 1995: *Tussen Rome en Gelre. Een archeologische verkenning van middeleeuws Venlo en Blerick*, Venlo.

Schotten, J., 2000: De kerk in het midden? Kerk en nederzetting in middeleeuws Venlo, in: W.I.N.J. Boelens *et al.* (eds.), *Duizend jaar Sint-Martinusparochie. Facetten van de geschiedenis van Venlo*, Venlo, 14-25.

Schotten, J. in voorbereiding: *Een middeleeuwse nederzetting op het Sint Antoniusveld te Venray*.

Schurgers, H.J.H., J.G.M. Notten & L.W.G.N. Pluymaekers 1979: *Geschiedenis van Valkenburg en Houthem*, Valkenburg.

Schuyf, J., 1995: *Heidens Nederland. Zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden*, Utrecht.

Simons, A, P. van der Gaauw & J. Peeters, 2005: Gebiedsprogramma Well-Aijen, in: H. Stoepker en J. Peeters (eds.): *Archeologie in het Maasdal, kennis en kennisleemten. Onderzoekprogramma's voor deelgebieden van de Maaswerken en Via Limburg*, Maastricht

(intern rapport Projectteam Archeologie De Maaswerken/Via Limburg).
<http://edna.itor.org/nl/publicaties/maaswerken>

Slofstra, J., 1982: De regionaal-archeologische onderzoeksstrategie, in: J. Slofstra, H.H. van Regteren Altena, N. Roymans & F. Theuws, *Het Kempenproject. Een regionaal-archeologisch onderzoeksprogramma*, Waalre, 22-43.

Slofstra, J., 1994: Recent developments in Dutch archaeology. A scientific-historical outline, *Archaeological Dialogues* 1, 9-55.

Slofstra, J., H.H. van Regteren Altena, N. Roymans & F. Theuws 1982: *Het Kempenproject. Een regionaal-archeologisch onderzoeksprogramma*, Waalre.

Smith, J., 2005: *Europe after Rome. A new cultural history 500-1000*, Oxford.

Spanjer, M., 1997: Bewoning op het Sint Antoniusveld, in: Stoepker, H. (ed.), *De weg terug. Archeologische ontdekkingen langs de A73 bij Venray*, 57-61.

Spek, T., 2004: *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*, Utrecht.

Steurs, W., 1993: *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles*, Bruxelles.

Stoepker, H., 1986: *Graven naar het Kasteel van Tilburg*, Waalre.

Stoepker, H., 1988(a): Geertruidenberg, *Bulletin van de(n) (Koninklijke) Nederlands(ch)e(n) Oudheidkundige(n) Bond* 87, 21.

Stoepker, H., 1988(b): Limburg in de Middeleeuwen, *De Maasgouw* 107, 205 – 227.

Stoepker, H., 1990: Church archaeology in the Netherlands. Problems, prospects, proposals, in: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (eds.), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht, 199-218.

Stoepker, H., 1992(a): Die mittelalterliche Niederlassung Haagsittard, in: G. Bauchhenß, M. Otte & W.J.H. Willems 1992 (eds.): *Spurensicherung, archäologische Denkmalpflege in der Euregio Maas-Rhein*, Mainz am Rhein (Kunst und Altertum am Rhein 136), 379-386.

Stoepker, H., 1992(b): Middeleeuws klooster op het Salvatorplein, Susteren (opgraving 1991), *PSHAL* 128, 295-301.

Stoepker, H., 1993: Middeleeuws klooster op het Salvatorplein, Susteren (opgraving 1992-1993), *PSHAL* 129, 317-321.

Stoepker, H., 1997(a): Susteren and Brunssum. Recent excavations of a medieval monastery and a church in Limburg (the Netherlands), in: G. De Boe & F. Verhaeghe (eds.), *Religion and belief in Medieval Europe, Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference, Volume 4*. Zellik, 89-92.

Stoepker, H. (ed), 1997(b): *De weg terug. Archeologische ontdekkingen langs de A73 bij Venray*, Abcoude/Amersfoort.

Stoepker, H. (ed.), 2000: *Venray-Hoogrieboek en Venray-Loobeek. Nederzettingen uit de prehistorie, Romeinse tijd en late Middeleeuwen*, Amersfoort (RAM 46).

Stoepker, H: 2002: Interaction between ground plans of medieval houses and churches, in: G. Helmig, B. Scholkmann, M. Untermann (eds.), *Centre, region, periphery, Medieval Europe Conference, Basel 2002, volume 1, keynote-lectures to the conference, sections 1-3*, Hertingen, 379 – 383.

Stoepker, H., 2006: Het Maaswerkengebied in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd, in: H. Stoepker (ed.), *Archeologie in de Maaswerken. Synthese en evaluatie van het inventariserend archeologisch onderzoek in de Maaswerken 1998 – 2005, lezingen gehouden op het Maaswerken-archeologie symposium te Maastricht op 14 oktober 2005*, Maastricht (Rijkswaterstaat–De Maaswerken), 129-148. <http://edna.itor.org/nl/publicaties/maaswerken/>

Stoepker, H., 2008: *Evaluatie en synthese van het sinds 1995 in Limburg uitgevoerde archeologische onderzoek met betrekking tot de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd*. www.limburg.nl

Stoepker, H., in voorbereiding: *De middeleeuwse parochiekerk van Brunssum*.

Stoepker, H., E. Rensink & E. Drenth 2004: *Behoud en onderzoek van archeologische waarden in het Maasdal in het kader van de Maaswerken en de Via Limburg: resultaten van het verkennend onderzoek, wetenschappelijk beleidsplan*, Amersfoort (RAM 111).

Stoepker, H. & J. Peeters (eds.) 2005: *Archeologie in het Maasdal, kennis en kennisleemten. Onderzoeksprogramma's voor deelgebieden van de Maaswerken en Via Limburg*, Maastricht (intern rapport Projectteam Archeologie De Maaswerken/Via Limburg). <http://edna.itor.org/nl/publicaties/maaswerken>

Srijbos, H., 1996a: *Kerken van heren en boeren : bouwhistorische verkenningen naar de middeleeuwse kerken in het kwartier Kempenland*. 's-Hertogenbosch (Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem; 37)

Srijbos, H., 1996b: Middeleeuwse bakstenen. Productie en formaten in oostelijk Noord-Brabant, *Brabants Heem* 48, 12-18.

Thelen, A. (ed.), 2001: *Het hooghuis te Gemert. Archeologisch en historisch onderzoek betreffende het middeleeuwse kasteel van de heren Van Gemert*, Gemert.

Theuws, F., 1982(a): Het middeleeuwse onderzoek, in: J. Slofstra, H.H. van Regteren Altena, N. Roymans & F. Theuws, *Het Kempenproject. Een regionaal-archeologisch onderzoeksprogramma*, Waalre, 62-67.

Theuws, F., 1982(b): Een middeleeuws akkercomplex op de Kriek Schoor bij Bladel, in: J. Slofstra, H.H. van Regteren Altena, N. Roymans & F. Theuws, *Het Kempenproject. Een regionaal-archeologisch onderzoeksprogramma*, Waalre, 126-129.

Theuws, F., 1985: Archeologisch onderzoek in de dorpskern te Bergeijk, in: J. Slofstra, H.H. van Regteren Altena, F. Theuws (eds.) 1985: *Het Kempenproject 2. Een regionaal-archeologisch onderzoek in uitvoering*, Waalre, 57-66.

Theuws, F., 1986: The integration of the Kempen region in the Frankish empire. Some hypotheses., *Helinium* 26, 121-136.

Theuws, F.C.W.J., 1988: *De archeologie van de Periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de Vroege Middeleeuwen*, Amsterdam (proefschrift UVA).

Theuws, F.C., 1989: Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350, in: A. Verhoeven & F. Theuws (eds.) *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal*, Waalre, 97-216.

Theuws, F.C.W.J., 1990(a): Centre and Periphery in Northern Austrasia (6th-8th centuries). An archaeological perspective, in: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (eds.), *Medieval Archaeology in the Netherlands*, Assen/Maastricht, 41-69.

Theuws, F., 1990(b): Het Laatmiddeleeuwse cultuurlandschap, in: J. Bazelmans & F. Theuws (eds.), *Tussen zes gehuchten, De laat-Romeinse en middeleeuwse bewoning van Geldrop-t Zand*, Amsterdam, 52-58.

Theuws, F. C., 1991: Landed property and manorial organisation in northern Austrasia: some considerations and a case study, in: N. Roymans & F. Theuws (eds.), *Images of the past, studies on ancient societies in northwestern Europe*, Amsterdam (Studies in prae- en protohistorie 1), 299-407.

Theuws, F., 1993: Heren en boeren in vroegmiddeleeuws Geldrop, in: Roymans, N. & F. Theuws (eds.), *Een en al zand. Twee jaar graven naar het Brabantse Verleden*, 's-Hertogenbosch, 88-104.

Theuws, F., 1996: Haus, Hof und Siedlung im nördlichen Frankenreich (6.-8. Jahrhundert), in: U. Koch, A. Wiczorek & K. von Welck (eds.), *Die Franken, Wegbereiter Europas*, Mannheim, 754-768.

Theuws, F., 1999(a): Changing settlement patterns. Burial grounds and the symbolic construction of ancestors and communities in the late Merovingian southern Netherlands, in: C. Fabeck & J. Ringtved (eds.), *Settlement and Landscape, Proceedings of a conference in Århus, may 4-7 1998*, Århus, 329 -341.

Theuws, F., 1999(b): Introduction: rituals in transforming societies, in: F. Theuws & J. Nelson (eds.), *Rituals of power. From late Antiquity to the Early Middle Ages*, Leiden, 1-13.

Theuws, F., 1999(c): The archaeology and history of the curia of the abbey of Saint Trond at Hulsel (province of North Brabant) (c. AD 700 – 1300), in: F. Theuws & N. Roymans (eds), *Land and Ancestors. Cultural dynamics in the urnfiels period and the middle ages in the southern Netherlands*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 4), 241 -308.

Theuws, F., 2001: Maastricht as a centre of power in the Early Middle Ages., in: M. de Jong & F. Theuws (eds.) with C. van Rhijn, *Topographies of Power in the Early Middle Ages*, Leiden/Boston/Keulen, 155-216.

Theuws, F., 2004(a): Exchange, religion, identity and central places in the early Middle Ages, *Archaeological Dialogues* 10, 121-137.

Theuws, F., 2004(b): Proloog van Brabant. Verleden landschappen van Romeinen en Franken, in: R. van Uytven, C. Bruneel, A.M. Koldewij, A.W.F.M. van de Sande & J.A.F.M. van Oudheusden (eds.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, Leuven/Zwolle, 17-39.

Theuws, F., 2005: Drie modellen voor de ontwikkeling van het middeleeuwse Maastricht, in: R. Rutte & H. van Engen, *Stadswording in de Nederlanden*, Hilversum, 87-122.

Theuws, F., in voorbereiding: *Frankish transformations. Actions and thoughts of aristocrats and peasants in the pagus Texandrie (6th-8th centuries)*.

- Theuws, F. in druk a: The archaeology and history of the Saint-Servatiuscomplex in Maastricht (up to c. 1050): contexts, questions, perspectives and problems, in: F. Theuws (ed.), in press, *The Vrijthof excavations. Roman infrastructure and Merovingian cemetery*, Turnhout.
- Theuws, F., in druk b: Settlement research and the process of manorialization in Northern Austrasia, in: Gasparri, S. *et al*, in druk: *774: Ipotesi su una transizione*.
- Theuws, F., A. Verhoeven & H.H. van Regteren Altena 1988: Medieval Settlement at Dommelen. Parts I and II, *BROB 38*, 229-430.
- Theuws, F. C. & A.-J. Bijsterveld 1991: Der Maas-Demer-Schelde-Raum in ottonischer und salischer Kaiserzeit, in: Böhme, H. W. (ed.), *Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit, Teil 1. In den nördlichen Landschaften des Reiches*, Sigmaringen, 109-146.
- Theuws, F. & M. Alkemade 1999: A kind of mirror for men: sword depositions in Late Antique northern Gaul, in: F. Theuws & J. Nelson (eds.), *Rituals of power from late Antiquity to the Early Middle Ages*. Leiden, 401-476.
- Tichelman, G. *et al.*, 2004: *Archeologisch Onderzoek in het kader van De Maaswerken. Inventariserend veldonderzoek (IVO), waarderende fase, De Maaswerken: IVO vindplaatsen 44, 46 - 47 en 55, Koeweide-Klein Trierveld (gemeente Sittard-Geleen-Born)*, Amersfoort (ADC Rapport 306).
- Tichelman, G. *et al.*, 2005(a): *Archeologisch onderzoek in het kader van de Maaswerken. Inventariserend veldonderzoek (IVO), waarderende fase Well-Aijen*, Amersfoort (ADC Rapport 404).
- Tichelman, G., 2005(b): *Archeologisch onderzoek op de Markt in Roermond*, Amersfoort (ADC Rapport 379).
- Tichelman, G. *et al.*, in druk: *Archeologisch onderzoek in het tracé van de Rijksweg 73. Aanvullend archeologisch onderzoek Rijksweg 73-Zuid: AAO D-1, Belfeld-Loherschans (Leygraafweg)*.
- Tol, A. & R. van der Mark 1995: Boerderijen uit de Vroege en Volle Middeleeuwen, in: Roymans, N. (ed.) *Opgravingen in de Molenakker te Weert. Campagne 1994*, Amsterdam (ZAR 1), 20-25.
- Tol, A. & M. Schabbink 2004: *Opgravingen op vindplaatsen uit de Bronstijd, IJzertijd, Romeinse tijd en Volle Middeleeuwen op het Hoogveld te Sittard. Campagne 1999*, Amsterdam (ZAR 14).
- Tummers, P.L.M., 1967: De rode-namen in Nederlands Limburg, *Mededelingen Naamkunde* 43, 46-74.
- Tummers, P.L.M. & D.P. Blok 1968: *Waternamen in Limburg en Drenthe*, Amsterdam (Bijdragen en Mededelingen der Naamkundecommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam).
- Uytven, R. van, C. Bruneel, A.M. Koldewij, A.W.F.M. van de Sande & J.A.F.M. van Oudheusden (eds.), 2004: *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, Leuven/Zwolle.
- Venner, J., 2000: *Geschiedenis van Limburg. Deel I*, Maastricht.
- Vera, H., 2002: Potstallen en esdekken. Een kritisch onderzoek naar het Brabantse landschap. *Brabants Heem* 54, 55-66.

- Verhoeven, A.A.A., 1990: Ceramics and Economics in the Low Countries AD 1000 – 1300, in: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (eds), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht, 265-281.
- Verhoeven, A.A.A., 1998: *Middeleeuws gebruiks aardewerk in Nederland (8ste – 13de eeuw)*, Amsterdam.
- Verhoeven, A., 1993: Vroeg-middeleeuws aardewerk in de Kempen. *Brabants Heem* 45, 62-80
- Verhoeven, A., 2003: Bemerkungen zur völkerwanderungszeitlichen Keramik aus Gennepe (Niederlande), in: E. Taayke, J.H. Looijenga, O.H. Harsema & H.R. Reinders, *Essays on the Early Franks*, Groningen (Groningen Archaeological Studies 1).
- Verhoeven, A. & F. Theuvs (eds.) 1989, *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal, Waalre* (Bijdrage tot de studie van het Brabants Heem 33).
- Verhoeven, A. & E. Vreenegoor 1991: Middeleeuwse nederzettingen op de zandgronden in Noord-Brabant, in: A.-J. Bijsterveld, B. van der Dennen & A. van der Veen (eds.), *Middeleeuwen in beweging. Bewoning en samenleving in het middeleeuwse Noord-Brabant*, 's-Hertogenbosch, 59-76.
- Verhoeven, A.A.A. & A.H. Schutte 2004: *Inventariserend Veldonderzoek in het kader van de aanleg van de hoogwatergeul te Lomm (gemeente Arcen en Velden)*, Amersfoort (ADC Rapport 233).
- Vermunt, M.J.A., 1993: De oudste christelijke architectuur in ons gebied, in: P.L. Nève (ed.), *Sittard. Uit bronnen geput*, Sittard, 15-38.
- Verwers, W.J.H., 1973: A Merovingian Cemetery in Veldhoven, Province of North Brabant, *BROB* 28, 251–307.
- Verwers, W.J.H., 1977, North Brabant in Roman and Early Medieval Times II. The Merovingian Cemetery of Alphen Reconsidered, *BROB* 27, 165-189.
- Verwers, W.J.H., 1978, North Brabant in Roman and Early Medieval Times III. The Merovingian Cemetery of Meerveldhoven (Mun. of Veldhoven), *BROB* 28, 251-307.
- Verwers, W.J.H., 1986: Het grafveld in de Pandhof van de Sint-Servaas te Maastricht. Een voorlopig verslag, in: A.H. Jenniskens *et al.* (eds.), *Munsters in de Maasgouw, archeologie en kerkgeschiedenis in Limburg. Bundel aangeboden aan pater A.J. Munsters bij zijn tachtigste verjaardag*, Maastricht, 56-71.
- Verwers, W.J.H., 1987: North Brabant in Roman and Early Medieval Times IV. The Merovingian Cemeteries, *BROB* 37, 173-223.
- Verwers, W.J.H., 1996: Merovingian graves in an early-medieval settlement. Escharen (municipality of Grave, province of North Brabant), in: M. Lodewijckx (ed.), *Archaeological and historical aspects of West-European societies, Album Amicorum André van Doorselaer*, Leuven (Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 8), 321 - 331.
- Verwers, W.J.H., 1998: North Brabant in Roman and Early Medieval Times, V. Habitation History, *BROB* 43, 199-359.
- Verwers, W.J.H. & H. Stoepker 2002: De houten kerken in Brabant, in: P.J. Woltering, W.J.H. Verwers & G.H. Scheepstra (eds.), *Middeleeuwse toestanden, Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg, aangeboden aan Herbert Sarfatij bij zijn 65^e verjaardag*, Amersfoort, 93-118.

- Viersen, A., 1990: Afferden. Kasteel Bleijenbeek, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 126, 194-197.
- Vilsteren, V. van, 1988 [1990]: Ecology, in: F. Theuws, A. Verhoeven & H.H. van Regteren Altena, Medieval settlement in Dommelen, Parts I and II, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 38, 348-359.
- Vroom J., 2003: *After antiquity: ceramics and society in the Aegean from the 7th to the 20th century a.C. : a case study from Boeotia, Central Greece*, Leiden
- Wachter, A. de, 2000: Over schapen en wol en de rol van de hertog in de 13de-eeuwse Kempen, in: J. Bastiaens (ed.), *Zand op de schop. Een archeologische kijk op de Kempen*, Oud-Turnhout, 85-97.
- Wachter, A. de, 2002: *De toepassing van wereldsysteem-analyse op geografische streken. Twee casestudies: de Kempen en noordelijk Ghana*, Gent (proefschrift Universiteit Gent).
- Wagner, A., 1991: Gennep, merovingisch grafveld bij Venzelderheide, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 127, 231-233.
- Waveren, A.M.I. van, et al., 2004: *Gemeente Sittard-Geleen. Een archeologische verwachtings- en beleidsadvieskaart*, Amsterdam (RAAP Rapport 1045).
- Wijdeven, W. van de & N. Arts 1999: Archeologie en de middeleeuwse stadskern van Sint-Oedenrode, *Westerheem* 48, 74-84.
- Willems, W. J. H., 1986: *Romans and Batavians. A regional study in the dutch eastern river area*, Amersfoort/Amsterdam (dissertatie Universiteit van Amsterdam).
- Willems, W. J. H., 1992: De romeinse villa van Voerendaal, in: G. Bauchhenß, M. Otte & W.J.H. Willems (eds.): Spurensicherung, archäologische Denkmalpflege in der Euregio Maas-Rhein, Mainz am Rhein, (Kunst und Altertum am Rhein 136), 526-534.
- Willems, W.H.J. & J. Ypey 1985: Ein angels chsisches Schwert aus der Maas bei Wessem, Provinz Limburg (Niederlande), *Arch ologisches Korrespondenzblatt* 15, 103-113.
- Winter, de, J. et al., 2004: *Inventariserend veldonderzoek, waarderende fase, Grensmaas- Aan de Maas (gemeente Meerssen), Vindplaats 42 en 43,*'s Hertogenbosch (BAAC Rapport 03.125).
- Wyns, S. et al., in voorbereiding: De Mikwe. In: H.M. van der Velde et al., *Venlo aan de Maas, van vicus tot stad. Sporen van een Romeinse nederzetting en stadsontwikkeling uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd in het plangebied Maasboulevard*. Amersfoort (ADC-rapport)
- Wolf, E.R., 1966: *Peasants*, Englewood Cliffs, New Jersey.
- Wood, I., 2001: *The missionary life. Saints and the evangelisation of Europe, 400-1050*, Harlow.
- Ypey, J., 1954: De Nederlands-Hervormde Kerk te Lith, Noord-Brabant, *BROB* 5, 88-93.
- Ypey, J., P. Glazema & A. Bruijn 1955: Kunst en schoonheid uit de vroege middeleeuwen. *De Merovingische grafvelden van Alphen, Rhenen en Maastricht*, Nijmegen.
- Zoetbrood, P.A.M., 1984: *Een merovingisch grafveld te Sittard*, Amsterdam (doctoraalscriptie IPP, UVA).